

Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere
i Norge 1942-1945

En sammenligning av arbeids- og leveforhold

Michael Stokke

Våren 2008

Mastergradsoppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

Humanistisk fakultet

Universitetet i Bergen

Forord

Takk til ansatte ved mange statsarkiv og Riksarkivet som har hjulpet meg med å finne materiale. Takk til Sauda sogelag, Årdal sogelag og Knut Støre for utveksling av materiale. Tusen takk til alle personer som jeg har snakket med og som har bidratt til at denne oppgaven inneholder så mye interessant materiale. Takk for personer som har hjulpet til med oversettelse: Johan Forsmo, Jacques Labouree, Irina Gennadievna Mingazova, Francisco Plo, Elena Selvåg, Jorge Scholz og alle russiske, hviterussiske og ukrainske tolker som har gjort en meg en uvurderlig tjeneste ved å oversette brev. Takk til Ole-Jacob Abraham og Martinus Hauglid for god korrekturlesing. Stor takk til mine veiledere Christhard Hoffmann og Sven-Erik Grieg-Smith på instituttet for god veiledning gjennom to år. Takk til Norges Hjemmefrontmuseum for økonomisk støtte til mastergradsoppgaven. Takk til alle tidligere sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere. Hadde det ikke vært for dere, hadde kanskje ikke denne oppgaven blitt til. Takk for alt dere har delt med meg. Jeg håper at jeg har fått vist noe av det som dere opplevde i Norge for så mange år siden.

Stor takk til min kjære kone og fire barn som har vist utholdenhet i prosessen med å skrive denne mastergradsoppgaven.

Fotografiet på forsiden er fra den store leiren for sovjetiske sivile tvangsarbeidere på Årdalstangen. Eier er Edvard Deluga, som sitter som nr. tre fra venstre i første rekke.

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1. Innledning

- 1.1 Tema og problemstillinger
- 1.2. Fremgangsmåte
- 1.3. Forskningsstatus om tvangsarbeidere i Tyskland og Norge
 - 1.3.1. Forskningsstatus om sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland
 - 1.3.2. Forskningsstatus om sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge
 - 1.3.3. Forskningsstatus om franske sivile tvangsarbeidere i Tyskland og Norge
- 1.4. Disposisjon for oppgaven

Kapittel 2. Bruken av tvangsarbeid i Tyskland

- 2.1. Bruken av utenlandsk arbeidskraft i Tyskland under andre verdenskrig
- 2.2. De sovjetiske sivile tvangsarbeiderne i Tyskland
- 2.3. De franske sivile tvangsarbeiderne i Tyskland

Kapittel 3. Etablering av tvangsarbeidersystemet i Norge

- 3.1. De ulike aktører i bruken av tvangsarbeidere i Norge
 - 3.1.1. Reichskommissariat
 - 3.1.2. Hvem skulle administrere utenlandske krigsfanger og arbeidere?
- 3.2. Organisation Todt
 - 3.2.1. Sovjetiske arbeidere i Norge som ikke var tvangssendte ”østarbeidere”
- 3.3. Frostfiletfabrikker i Nord-Norge
- 3.4. Nordag og Nordisk Lettmetall
 - 3.4.1. Lettmetall-programmet innstilles og tvangsarbeiderne flyttes
- 3.5. Luftwaffe
- 3.6. Antall sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge
 - 3.6.1. Antall sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945
 - 3.6.2. Sovjetiske kvinnelige sivile tvangsarbeidere og barn
 - 3.6.3. De franske sivile tvangsarbeiderne i Norge
- 3.7. Oppsummering

Kapittel 4. Arbeids- og leveforhold blant de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne

4.1. Generelt om arbeids- og leveforhold

4.1.1. Arbeidsforholdene: generelt

4.1.2. Arbeidsforholdene: lønn

4.2.1. Leveforholdene: generelt

4.2.2. Leveforholdene: forpleining

4.2.3. Leveforholdene: dødsårsaker

4.2.4. Leveforholdene: frihetsbegrensningen og følger av overtredelser

4.3. Oppsummering

Kapittel 5. Konklusjon

Kilder og litteratur

Kapittel 1 Innledning

1.1 Tema og problemstillinger i masteroppgaven

Tema for oppgaven er bruken og behandlingen av utenlandske tvangsarbeidere i Norge under Den andre verdenskrigen. Spesifikt undersøkes de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne. I løpet av krigen kom det over 120 000 utenlandske arbeidere til Norge – de fleste var tvangssendt. Den største gruppen besto av cirka 93 000 sovjetiske krigsfanger. Deretter var det cirka 7 000 sivile sovjetiske tvangsarbeidere, 1 700 polske krigsfanger, 4 200 jugoslaviske fanger og over 15 000 sivile arbeidere fra over 20 land i Europa. Den største gruppen av sivile arbeidere var polakker – dem var det cirka 7 400 av.¹ Det var både frivillige og tvangssendte arbeidere i den store gruppen fra Europa. Antallet franskmenn var cirka 2 200, dette var bare sivile, ikke krigsfanger.

Hovedproblemstillingen i oppgaven er:

- Hvordan behandlet den tyske okkupasjonsmakt og bedrifter i Norge tvangssendte kvinner og menn fra Sovjetunionen og Frankrike?
- Var det forskjell i behandling og økonomisk utnyttelse av disse to gruppene som følge av raseinndeling?
- Hvordan var leve- og arbeidsforholdene for disse to nasjonaliteter? Dette skal være gjenstand for sammenligning.

Andre problemstillinger som oppgaven kommer inn på:

- Hvem var aktørene som administrerte de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere?
- Hvordan fungerte den økonomiske utnyttelsen av tvangsarbeiderne?
- Var det noen endring i behandlingen av de tvangssendte kvinner og menn fra Sovjetunionen og Frankrike utover krigen?
- Hvordan reagerte tvangsarbeiderne på tvangsarbeidet?

1 A) Soleim 2004: 57. Hun har antallet 100 000 sovjetiske krigsfanger, nevner 9 000 sivile utenom dette. Se diskusjon i punkt 3.6.1 om antallet sovjetiske sivile, jeg bruker 93 000 krigsfanger og 7 000 sivile. B) Denkiwicz-Szczepaniak 997: 272. C) Mladenović 1991: 665. D) RA. Riksadvokatens krigsforbryterarkiv. E. 34. Allied Land Forces Norway. Note on repatriation of non-germans. Udatert, sannsynligvis 26.10.1945.

1.2 Fremgangsmåte

A) Skriftlige kilder

Skriftlige kilder av ulik proveniens vil bli brukt i oppgaven. Det skriftlige materialet som finnes, er for det meste enkeltartikler i ulike historielags årbøker. Det viktigste materialet er dokumenter fra tyske okkupasjonsmyndigheter i Norge og andre arkiv.

Reichskommissariatets (RK) arkiv er sentralt for besvarelsen av oppgaven. Der finnes det en del materiale, for det var Abteilung Arbeit und Sozialwesen under Hauptabteilung Volkswirtschaft i RK som hadde ansvaret for de sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge. Flere underavdelinger i RK, for eksempel avdelingene for fiske, gruwearbeid og jordbruk har også noe materiale om dem. Fra aktører på mellomnivået, over det enkelte firma, finnes det sortert deler av de store arkivene. Den store byggeorganisasjonen Organisation Todt har etterlatt seg mye materiale som finnes på Riksarkivet. Mye av dette er enda ikke sortert, men i oppgaven brukes en del materiale som er funnet der. Nordag, selskapet som bygget aluminiumsfabrikker, har også etterlatt seg et større arkiv. I det er det funnet korrespondanse og timelister fra mange mindre firma som arbeidet for Nordag. Korrespondanse og informasjon om tvangsarbeidere er også funnet i noen mindre norske firma som ble etterforsket for økonomisk landssvik etter krigen. Fra en norsk velferdsorganisasjon for arbeidere under krigen, Sol i Arbeid, finnes en del materiale, mest om franskmenn. Dette har ikke vært benyttet før. Materiale fra ulike Statsarkiv og Norges Hjemmefrontmuseum brukes også. Det er i det hele tatt spredt materiale fra mange ulike arkiv og andre kilder som til sammen benyttes for å besvare oppgaven. En dagbok og brev skrevet av franskmenn er kilder som er gode fordi de er opplevelser fra den tidsperioden. Opplevelsene er ikke blitt sensurert av personene senere, slik den andre hovedkilden som benyttes i oppgaven.

B) Muntlige kilder

Jeg har forsøkt å sikre synspunktene fra de menneskene som var direkte involvert i hendelsene under Den andre verdenskrig. Muntlige kilder som brukes, er intervjuer og brev fra over 60 år etter krigen. De foretatte intervjuer er av tidligere sovjetiske tvangsarbeidere, en franskmann og mange nordmenn. Dette vil gi en pekepinn på hvordan de opplevde situasjonen. Samtidig må muntlige kilder vurderes nøye etter flere kriterier. Hva snakker

intervjuobjektene om og hva utelater de? Hukommelsen er ikke like god 60 år etter at hendelsene skjedde. Det er ulike oppfatninger av hvordan en kan bruke muntlige kilder i historieforskningen. Forskere skiller mellom objektiv og subjektiv kunnskap. Objektiv kunnskap er for eksempel tid- og stedfesting for større begivenheter, der informasjonen må kunne vurderes å være sann eller falsk. Den subjektive kunnskap er selvopplevd og trenger ikke være sann.² Minnets subjektivitet vurderes høyt som kilde blant for eksempel kulturhistorikere. For mitt formål må historiene til en tidligere sovjetisk tvangsarbeider som forteller 60 år etter at han opplevde krigen, vurderes nøye etter den objektive kunnskap. Tidsperspektivet kommer her inn som en viktig forutsetning for å vurdere informasjonen. Deretter vil hans subjektive oppfatning være viktig, men må settes inn i en større sammenheng. Det er for eksempel ulike oppfatninger blant nordmenn om forholdene for de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne og det er ulike oppfatninger blant de tidligere tvangsarbeiderne selv. Sannheten er at det finnes flere ”sannheter”. Det betyr at forskjellige personers opplevelser av tvangsarbeidet er genuine.

Tidligere har jeg intervjuet eldre nordmenn i en annen sammenheng og fått brev fra sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Brev fra femten personer er mottatt i perioden 2000–2004. I forbindelse med mastergradsoppgaven er det kommet brev fra åtte nye personer i 2008. Noen problemstillinger som er sentrale for oppgaven nå, var ikke fremme da. Derfor har ikke mine oppfølgingsbrev fra den gang tatt med alle spørsmål. For eksempel det sentrale spørsmålet om det i løpet av oppholdet i Norge var noen endring til bedre forhold for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. I brevene som jeg har mottatt i år, har de tidligere tvangsarbeiderne svart på mine spørsmål, blant annet et om en slik endring. Ikke alle har svart på det og noen kan ikke si at de opplevde noen endring. For det første, så vil kanskje ikke alle svare direkte på slike spørsmål fordi de ikke kjenner meg. Jeg vil tro at jeg kunne fått nyansert mer hvis jeg hadde fått intervjuet personen i hans hjemland eller i Norge. For det andre så tror jeg at flere ikke vil svare at de fikk det bedre, da det bryter med deres opprinnelige syn på tyske myndigheter og den behandling de fikk i tvangsarbeidet. De vil ikke forskjønne noe og kanskje vil de ikke at andre skal tro at de hadde det bra i tvangsarbeidet, med lønn og bedre mat. Som siste grunn, kan det også være at de husker det verste de opplevde. Det vil si at de husker den dårligste maten og den laveste lønnen, mens endringer til det bedre glemmes. Det vanlige med

² Slettan 1994: 64f, 84f.

hukommelsen er at spesielt vonde opplevelser huskes veldig godt. Det er altså flere vanskeligheter med å bruke brev som kilde så lenge etter.

C) Avgrensning

Jeg tar for meg de årene det var sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge, det vil si perioden 1942–1945. De sovjetiske krigsfangene faller utenfor rammene av denne oppgaven, da de var i militært fangenskap. De sivile derimot, var for det meste under sivile organisasjoner og firma. Andre utenlandske tvangsarbeidere kunne vært viktig å ta med for sammenlignings skyld, men plassen tillater det ikke. Franskmennene er valgt fordi de på flere steder under Nordag arbeidet i samme firma som sovjeterne og var på de samme stedene, slik at det er lett å sammenligne dem. Av utlendinger på Nordags anlegg, var det hovedsakelig bare sovjetiske, franske og danske arbeidere. Danskene hadde det helt annerledes enn de andre. Franskmennene var sendt med tvang til Norge, danskene var frivillige. Derfor er franskmennene en bedre gruppe å sammenligne sovjeterne med.

D) Begrepsbruk

I denne oppgaven brukes begrepet ”sovjetiske sivile tvangsarbeidere”, siden det er dekkende for det tyske begrepet ”Ostarbeiter”. Benevnelsen ”Ostarbeiter” ble brukt under første verdenskrig om arbeidskraft som ble sendt til Tyskland fra Polen og Russland. Under andre verdenskrig ble det et begrep som de tyske myndigheter brukte som betegnelse for mennesker fra det tidligere Sovjetunionen. Et unntak ble gjort for et større område rundt byen Lemberg, senere L'viv i Vest-Ukraina. Alle de sovjetiske tvangsarbeiderne i Norge kom fra sovjetiske områder fra 1941, utenom Baltikum, så geografisk er dette helt dekkende. Begrepet ”sivile” brukes for å unngå sammenblanding med sovjetiske krigsfanger, som av og til også kalles tvangsarbeidere. Det var bare noen ti-tusener sovjetiske sivile som reiste frivillig til Tyskland, derav under 100 personer til Norge. Så begrepet ”tvangsarbeidere” dekker majoriteten av de cirka 2,7 millioner sovjetiske sivile borgere som var i Tyskland og andre av dets okkuperte områder.

1.3 Forskningsstatus om tvangsarbeidere i Tyskland og Norge

1.3.1 Forskningsstatus om sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland

Forskningen på de utenlandske arbeidernes innsats i Tyskland og tysk-okkuperte land var liten før 1985.³ Tvangsarbeidernes innsats var ikke sett på som et relevant tema, og industrien under krigen ble ikke sett på et instrument for nasjonalsosialistisk kontroll. Det kom noen forskningsarbeider på 1950–1960-tallet fra Øst-Tyskland. I Vest-Tyskland kom det så å si ingenting før Ulrich Herberts bok om ”*Fremdarbeiter. Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatz' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*” i 1985. Den er blitt stående som den første grunnleggende forskning og et standardverk om de utenlandske arbeiderne i Tyskland.⁴ Etter Ulrich Herberts bok begynte det å komme flere artikler om temaet generelt og i 2002 skriver Thomas Urban at det er utgitt over et hundre regional- og lokalstudier om den utenlandske arbeidskraften i Tyskland under Den andre verdenskrigen. Thomas Urban skriver at det ble en forsterket interesse for de utenlandske tvangsarbeiderne på slutten av 1990-tallet. Mye historisk arbeid ble da satt i gang på grunn av den økonomiske erstatningen som skulle bli tildelt de utlendinger som hadde vært i tvangsarbeid i Tyskland. Oftest er det informasjon om alle europeiske tvangsarbeidere i disse bøkene. I alle bøker har de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne (*Ostarbeiter*) fått stor plass, men også litteratur spesifikt om denne gruppen er det kommet mer av, spesielt etter 2000. Flere bøker som er konsentrert om kvinnene og barna har også kommet. Gisela Schwarze var først i 1997 med sin bok om kvinnelige sovjetiske tvangsarbeidere og deres barn i Westfalen.⁵

I Sovjetunionen var det minimal interesse for de sivile tvangsarbeiderne. Heller ikke de sovjetiske krigsfangene har blitt omtalt annet mer enn i noen dokumentarbøker – staten prioriterte ikke å forske på dem. Krigsfangene og de sivile tvangsarbeiderne var lenge etter krigen sett på som risikopersoner, da de kunne formidle vestlig tankegods og ”smitte” kommunismen. Fra 1990 kom det flere bøker om sovjetiske krigsfanger, sivile og om de

3 Herbert 1997:1ff. Engelsk oversettelse av: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des 'Ausländer-Einsatzes' in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. 1985.

4 Spoerer 2001:9 og Urban 2002:8 om Herberts bok: ”Sie ist bis heute das Standardwerk zum „Arbeitseinsatz“ ausländischer Arbeitskräfte in der deutschen Kriegswirtschaft ...“.

5 Schwarze, Gisela. *Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg*. Essen 1997.

soldatene som gikk i tysk tjeneste. Pavel Polian ga ut en bok i 1996, som omhandler de sivile tvangsarbeiderne. Han foretok intervjuer som han brukte i boken.⁶

1.3.2 Forskningsstatus om sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge

Når det gjelder forskningsarbeid på sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge, eksisterer det nesten ingenting. Fem sider av Marianne Soleims doktorgradsavhandling om de sovjetiske krigsfangene omhandler de sovjetiske sivile arbeiderne i Norge. Ellers så finnes det en del lokalhistoriske artikler og noen bøker som delvis er forskningsbasert som omtaler de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. Fra slutten av 1980-tallet og utover 1990-tallet er de omtalt i noen bøker og med artikler i lokalhistoriske årbøker. Sammenligner en med antall forskningsarbeid på de sovjetiske krigsfanger i Norge, så er det skrevet mye mer.

Størrelsesforholdet var da også på cirka 93 000 krigsfanger i forhold til 7 000 sivile i Norge. Men selv på det store forskningsområdet med de sovjetiske krigsfangene er det ikke kommet flere enn tre hovedfagsoppgaver og en doktorgradsavhandling, den første kom i 1988. Noen dokumentarbøker kom ut på midten av 1980-tallet. Det er flere grunner til så lite forskning på dette feltet. Den kalde krigen gjorde at interessen for forskning på sovjetiske forhold i Norge var liten. Det var liten kontakt med sovjetiske historikere og med de tidligere fangene selv. Sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere har vært et ”glemt emne ” i forskningen.⁷

1.3.3 Forskningsstatus om franske sivile tvangsarbeidere i Tyskland og Norge

Det har vært lite forskning på de franske sivile tvangsarbeiderne frem til 1990-tallet. Forskningsinnsatsen i Frankrike har vært konsentrert om den franske motstanden og de franske krigsfangene og franskmenn i konsentrasjonsleirene. Tvangsarbeiderne har til dels blitt oppfattet som frivillige arbeidere som dro til Tyskland for å tjene penger og ved det støttet krigsindustrien. De ble derfor også et ”glemt emne” i forskningen. Den første avhandlingen utkom i 1971, deretter kom to mer populærbaserte bøker i 1985 og 1993.⁸ I tysk forskning var ikke franske krigsfanger og sivile nevnt før på 1990-tallet, og da bare sammen med andre krigsfanger og tvangsarbeidere. Som med de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne, var det Ulrich Herbert som vekket interessen i 1985. Det var først i 1995, med Helga Bories-

6 Polian, Pavel. Zertvy dvuch diktatur. Ostarbajtery i voennoplennye v tret'em rejche i ich repatriacija 1996.

7 Soleim 2004: 20ff.

8 Bories-Sawala 1996:33ff. I følge henne var Jacques Evrard: La Déportation fra 1971 først. Deretter Jean-Pierre Vittori: Eux, Les S.T.O. fra 1982 og Yves Durand: Les Prisonniers fra 1993.

Sawalas doktorgradsavhandling om ”Franzosen im ’Reichseinsatz’ ”, at temaet ble grundig undersøkt. Hun tar for seg franske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere primært i Bremen i Tyskland, men gjør en grundig undersøkelse av dem og bruker intervjuer i sin 1 500-siders utgave av doktorgradsavhandlingen.⁹ Norske forskere har hatt lite interesse for franske sivile tvangsarbeidere, de er bare nevnt i noen artikler i årbøker fra lokale historielag fra 1990 og fremover.

1.4 Disposisjon for oppgaven

I oppgaven vil jeg først se på bruken av utenlandsk arbeidskraft i Tyskland under Den andre verdenskrig. Kapittel to vil vise hvilken stilling de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne hadde i tvangsarbeidersystemet i Tyskland. Jeg vil se på nivå av diskriminering blant ulike nasjonaliteter og grupper. Hvordan påvirket raseideologien behandlingen av de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne? Hva slags arbeid ble de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne satt til i Tyskland? I kapittel 3 vil jeg se på etableringen av tvangsarbeidersystemet i Norge. Hvem var aktørene og hvilke mål hadde de for bruken av tvangsarbeiderne? Var det et enhetlig system i Norge som tvangsarbeiderne ble satt til? I slutten av kapittel 3 diskuteres antall sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i de ulike aktørers sfære. De sovjetiske kvinnene og barna beskrives i et eget punkt her, siden det ikke blir noen sammenligning med franske kvinner i kapittel 4. Det var svært få franske kvinner i Norge og det finnes ikke noe kjent informasjon om eller fra dem.

I kapittel 4 gjennomgås i detalj hovedaspekter ved arbeids- og levetilstandene for de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945. Foruten hovedområdene lønnsforhold, forpleining, dødsårsaker, frihetsbegrensningen og følgene av overtredelser av reglene, vil jeg ta med flere punkter som har relevans for sammenligningen. For eksempel arbeidsforholdets varighet, bekledning, helse og evt. mishandling er også viktige områder når arbeids- og levetilstandene for sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere skal undersøkes. Gjennom hele kapittel 4 vil jeg se på en eventuell utvikling, en bedring av vilkårene for spesielt de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. De tyske nasjonalsosialistiske myndigheter foretok en oppmykning fra 1942 til 1944 i Tyskland. I Norge kom oppmykningen litt senere, i januar 1945 kom nye forordninger for de sovjetiske sivile tvangsarbeidere. De siste

⁹ Bories-Sawala, Helga. Franzosen im ”Reichseinsatz”. Erfahrungen und erinnerungen von Kriegsgefangenen und Zivilarbeitern. Frankfurt Am Main 1996.

forordningene sa at sovjetere var nå på samme nivå som andre utenlandske arbeidere. Det ville blant annet si at de fikk høyere lønn, bedre forpleining og ferie. Hva var årsaken til at det ble en slik utvikling der bedre forhold for sovjetiske sivile tvangsarbeidere gikk på bekostning av rasediskrimineringen? Kapittel 5 vil konkludere med mulige årsaker til at sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere nesten ble satt på samme nivå.

Kapittel 2 Bruken av utenlandsk arbeidskraft i Tyskland

2.1 Bruken av utenlandsk arbeidskraft i Tyskland under Den andre verdenskrigen

I historien har krigsfanger vært lite brukt som arbeidskraft for krigførende nasjoner. Ikke før Den første verdenskrigen ble krigsfanger eller sivile i stort antall tvunget til å arbeide for blant annet Tyskland, Østerrike-Ungarn og Russland. Å bruke krigsfanger var i tråd med Haag-konvensjonen av 1907, men ikke bruken av sivile. Under Den andre verdenskrigen var det enda flere, da både Japan og Tyskland benyttet krigsfanger og tvangssendte sivile i krigsviktig arbeid – noe som forøvrig var ulovlig i henhold til Geneve-konvensjonen av 1929.¹⁰ Etter det nasjonalsosialistiske Tysklands invasjon i Frankrike i 1940, ble franske krigsfanger sendt som tvungen arbeidskraft til Tyskland. Siden skulle det komme sovjetiske, britiske og andre allierte krigsfanger. Allerede høsten 1941 var Tyskland så avhengige av utenlandsk arbeidskraft at hele den tyske krigsøkonomi ville gått i stå uten dem.¹¹ Totalantallet beregnes til å ha vært på hele 13,5 millioner.¹² Det har hersket usikkerhet om totalantallet utenlandske krigsfanger, sivile og fanger i konsentrasjonsleirer. Mark Spoerer og Jochen Fleischhacker sier selv at de var de første som i 2002 samlet tall for de ulike nasjonaliteter og kategorier, der også antall døde tas med for noen nasjonaliteter. Totalantallet for sivile utlendinger i Tyskland under krigen var 8,4 millioner. De største gruppene var sovjetiske borgere med 2,7 millioner, polakker med 1,6 millioner og franske med en million. I tillegg kom krigsfanger fra overnevnte nasjonaliteter.

Den økonomiske bærekraften dette ga Tyskland i den totale krigsinnsatsen¹³, kan ikke fremheves nok. Noen eksempler: I 1942 utgjorde utenlandske arbeidere rundt 15 prosent av den totale arbeidsstyrken i de fleste typer industri, i 1944 utgjorde de en tredjedel. Fra 1942 og fremover i landbruket og byggebransjen, utgjorde utenlandske arbeidere hele tiden halvparten av den totale arbeidsstyrken.

10 Spoerer og Fleischhacker 2002: 170f.

11 Herbert 1997: 1.

12 Spoerer og Fleischhacker 2002: 196.

13 Herbert 1997: 258f. Total krig-tankegangen vil kort sagt si at etter tapet ved Stalingrad, ville propagandaminister Joseph Goebbels involvere hele den tyske befolkningen i forsvaret av landet. Da måtte alle ta del i arbeidet.

Behandlingen av arbeiderne varierte avhengig av nasjonalitet. Arbeidere fra land i allianse med Tyskland fikk god behandling, helt til for eksempel Italia kapitulerte – da ble også italienske krigsfanger tvangsarbeidere. Arbeidere fra Vest- og Nord-Europa fikk også en høyere stilling enn østeuropeerne, som ble diskriminert på grunn av rase. Polakker og sovjetborgere sto langt nede på rangstigen – og nederst var jødene, et helt folkeslag som var planlagt utslettet. Hvordan kan en lage en differensiering av de ulike nasjonaliteter? Mark Spoerer og Jochen Fleischhacker har laget en oversikt, ut fra svaret på fire spørsmål angående leve- og arbeidsforholdene.¹⁴

1. Hadde arbeideren mulighet til å avslutte arbeidet?
2. Hadde arbeideren mulighet til å bruke lovverket til å påvirke leve- og arbeidsforhold slik at de ble justert til rett standard?
3. Hadde arbeideren en mulighet til å bli hørt hvis han/hun klagde på leve- og arbeidsforholdene?
4. Hadde arbeideren en mulighet til å overleve, på lik linje med en vanlig innfødt arbeider?

Det er spørsmål tre og fire som viser nazismens menneskeverd, noe de som sto nederst på rangstigen erfarte. Spoerer og Fleischhacker bruker det engelsk-språklige begrepet slave, selv om de mener at det ikke passer helt. Det er spesielt Holocaust-litteraturen som kaller fanger i konsentrasjonsleirene slavearbeidere. Spoerer og Fleischhacker mener at en slaveeier ville ha økonomiske fordeler av å holde arbeideren i live. Dette var ikke tilfelle når det gjaldt for eksempel jøder i konsentrasjonsleirene. For SS var disse mindre verd enn slaver.¹⁵

14 Spoerer og Fleischhacker 2002: 173. Også Spoerer 2001: 16ff.

15 Spoerer og Fleischhacker 2002: 176.

Nivå av diskriminering blant utenlandsk arbeidskraft i Tyskland under andre verdenskrig

	1. Privilegert. Kan avslutte arb.forholdet og påvirke situasjonen.	2. Tvunget. Kan ikke avslutte arb.forholdet, men kan bli hørt.	3. Slave. Kan ikke avslutte arb.forholdet, kan ikke bli hørt.	4. Mindre verd enn en slave.
<u>Sivile arbeidere</u>				
Kroater	X			
Italienerne -sep.43/etter	X		X	
Slovakere	X			
Baltere		X		
Belgiere		X		
Tsjekkere		X		
Hollendere		X		
Franske		X		
Serbere		X		
Polakker			X	
Sovjetere			X	
<u>Krigsfanger</u>				
Franske		X		
Serbere		X		
Engelske/Amerikanske		X		
Italienerne			X	
Polakker			X	
Sovjetere				X
<u>Fanger</u>				
Konsentrasjonsleirfanger				X
Jøder som arbeider ¹⁶				X
”Arbeidsoppdragelsesleirfanger” ¹⁷				X

Spoerer, Mark og Fleischhacker, Jochen. Forced laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers and Survivors.

I *Journal of Interdisciplinary History* – Volume 33, Number 2. Autumn 2002. Side 175.

I denne oversikten har Spoerer og Fleischhacker satt sovjetiske sivile i kategori tre, som en slave som ikke har rettigheter. Sovjetiske krigsfanger er satt enda lenger ned, som mindre verd enn en slave. Franske sivile og krigsfanger er satt som tvungne arbeidere, i kategori to, fordi de ikke kan avslutte forholdet, men kan bli hørt. Slike oversikter blir lett for skjematisk, de overforenkler grupper. Det interessante som jeg senere i oppgaven skal komme inn på, er

16 Spoerer og Fleischhacker 2002: 190. Jøder som arbeider, er en betegnelse som Spoerer og Fleischhacker bruker for å betegne de jøder som ikke straks ble tatt til tilintetgjørelse.

17 Herbert 1997:120ff., 338ff. Arbeiterziehungslager, AEL-lager, var leirer som ble laget for at arbeidere som ikke arbeidet godt nok, skulle lære å arbeide. Middelet var kort og godt å lære ved å arbeide veldig hardt, vanligvis i en seksukers periode. Så ble en sendt tilbake til den leiren en var i. Dette gjaldt ikke konsentrasjonsleirfanger.

at de sovjetiske sivile, da de kom til Tyskland, skulle behandles som de sovjetiske krigsfangene – med piggtrådgjerde og samme lave rasjoner. Imidlertid skulle de få bedre behandling utover i 1943 og spesielt i 1944. Så de sovjetiske sivile ble flyttet på skalaen, fra nivå tre til to, der de fleste andre utenlandske arbeidere befant seg, som for eksempel franskmennene. Folkene i kategori fire var dem som sto under rasepolitikken til det nasjonalsosialistiske Tyskland, som blant annet jøder og sovjetiske krigsfanger.

2.2 De sovjetiske tvangsarbeiderne i Tyskland

Rasepolitikken gjaldt i stor grad for menneskene i Sovjetunionen. De var regnet som ”*Untermenschen*”, de skulle egentlig bare være slaver eller dø i det storgermanske riket, som var planlagt å innbefatte hele Sovjetunionen. Det var bare behovet for arbeidskraft som gjorde at sovjetiske sivile ble ført til Tyskland. Behandlingen av dem gjenspeiles i forordninger som gjaldt for sivile tvangsarbeidere fra Sovjetunionen. De første forordningene fra juni 1942 var preget av myndighetene og sikkerhetspolitiets klare innstilling: Å bruke slaver fra Sovjetunionen som arbeidskraft i Tyskland skulle regnes som en straff for dem, og alle midler ble brukt for å begrense deres frihet. Reinhard Heydrich, leder for det tyske sikkerhetspolitiet, mente den 3. desember 1941 at de sovjetiske sivile skulle være som krigsfanger, med minimum av lønn, ha piggtrådgjerde rundt leiren og rasjoner som sovjetiske krigsfanger. Matrasjonene skulle være under alle andre arbeideres rasjoner i Tyskland, men nok til å overleve.¹⁸ Hermann Göring, sjef for Luftwaffe mente at de sovjetiske sivile arbeidere skulle få så lave lønninger som mulig. Det skulle være samme grunnlønn som tyske arbeidere, men med så høy skatt at det bare ble ca. 10 kroner uken som nettolønn uansett hvor mye de jobbet. All kontakt med lokale tyskere skulle begrenses, en var redd for ”raseblanding”, for eksempel ved seksuell kontakt og påvirkning fra kommunistisk ideologi. Raseideologien sto så sterkt i det nasjonalsosialistiske styret i Tyskland, at da bedriftene ville ha endringer i behandlingen av de sovjetiske sivile tvangsarbeidernes forhold, ble det straks protester. Bedriftene så at lave matrasjoner, arbeidslederes rett til å slå arbeidere og inngjerdete leirer med vakter ikke førte til noen god arbeidsinnsats. Det utkrystalliserte seg snart to blokker som ville påvirke beslutningene om alle de utenlandske arbeiderne. På den ene siden var de store industrigruppene og Alfred Rosenberg, lederen for ministeriet for de okkuperte øst-områdene – og på den andre siden det nasjonalsosialistiske partiet og sikkerhetstjenesten. Da Tyskland begynte å tape på krigsfronten, ble det lettere for industrien å presse på for å få flere

¹⁸ Herbert 1997: 95ff,164.

utenlandske arbeidere og bedre forhold for dem.¹⁹ Denne utviklingen, som var særdeles gunstig for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne, vises for eksempel igjen i forordningene som myndighetene utgir angående dem. Fra hovedforordningen i juni 1942 til hovedforordningen i mars 1944 var det en stadig økende grad av frihet, bedre rasjoner og bedre lønn.²⁰ Kort sagt, det krigsviktige arbeidet og behovet for arbeidskraft gikk etter hvert foran frykten for ”raseblanding” og kommunistisk propaganda. General Vlasov, som på slutten av krigen var øverstkommanderende for to divisjoner med russiske frivillige i tysk tjeneste, presset også på for endringer. I desember 1944 ble det lovet full opphevelse av alle diskriminerende regler for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne, men det ble aldri gjennomført. Ulrich Herbert mener at selv om det ble en del endringer, så sto diskrimineringsideologien basert på rase fast helt til den tyske kapitulasjonen i mai 1945.²¹

Behovet for arbeidskraft gjorde altså at en bestemte seg for å hente krigsfanger og sivile fra Sovjetunionen i stort antall, både kvinner og menn. Hvis de ikke kom frivillig, skulle de tvangssendes til Tyskland. Det ble brukt både rekrutteringskampanjer om god lønn i Tyskland og ren terror.²² Det ble fra april til november 1942 transportert 1,3 millioner kvinner og menn fra de vestlige deler av Sovjetunionen til Tyskland.²³ Noen titusener var frivillige, men da de første frivillige i Tyskland ga beskjed til dem som var hjemme hvilke forhold de levde under, stoppet de å komme. De tyske militære måtte da tvangssende innbyggere i landsbyer og byer, spesielt i Ukraina og Hviterussland. På det meste, i mai måned 1942 ble 163 998 mennesker sendt fra de okkuperte områdene i Sovjetunionen. Antallet sank utover 1943, ikke før mars 1944 kom antall mennesker sendt bort opp i 103 907. I forbindelse med tilbaketrekingen ville ikke de militære, at noen menn eller kvinner skulle være igjen for å kunne gå inn i Den røde armé. Det siste halvåret av 1943 ble 1,6 millioner mennesker flyttet vestover, 1 140 000 av disse ble tatt av de tyske styrkene.²⁴ Totalt 2,7 millioner sivile, derav halvparten kvinner, ble sendt til Tyskland.²⁵ De sovjetiske sivile tvangsarbeiderne var fordelt med 40 prosent i landbruket, 40 prosent i industrien, åtte prosent i gruve- og byggebransjen, de resterende 12

19 Herbert 1997: 387f.

20 ReichsGesetzblatt I, 1942, S. 419ff -Verordnung des Ministerrates für die Reichsverteidigung mit Gesetzeskraft über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter, vom 30. 06.1942 og ReichsGesetzblatt I, 1944, S. 68. Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter, vom 25.03.1944

21 Herbert 1997: 294.

22 Herbert 1997: 163f.

23 Herbert 1997: 193.

24 Ulrike, Reemtsma, Mommsen et al. 2002: 369.

25 Spoerer 2001: 94 og Spoerer og Fleischhacker 2002: 187.

prosent i ymse annet arbeid.²⁶ Fordelingen av kvinner i de ulike typer arbeid i hele Tyskland oppgis ikke av noen av forfatterne, men totalantallet var 1,3 millioner – noe som per august 1944 var halvparten av totalantallet av sovjetiske sivile tvangsarbeidere.²⁷

2.3 De franske sivile tvangsarbeiderne i Tyskland

Franskmenn var blant de folkeslagene som ikke ble utsatt for den negative rasepolitikken, men ble økonomisk utnyttet. Over en million arbeidere, mange av dem fagfolk i industrien, ble overført til industrien i Tyskland. Franskmenn ble ikke hentet med makt av tyske styrker, slik det skjedde i Sovjetunionen. I det tysk-okkuperte Frankrike meldte mange seg frivillig til arbeid i Tyskland fra 1940 frem til midten av 1942. Da skjedde endringen i frembringelsen av arbeidskraft til Tyskland. Etter tyske myndigheters press, lot Vichy-regjeringen i Frankrike 240 000 menn bli byttet ut mot franske krigsfanger i Tyskland, der en krigsfange ble sluppet fri mot å få tre sivile til Tyskland. Aksjonen ga få frie krigsfanger. Den neste aksjonen medførte at over 600 000 kvinner og menn skulle bli tvangsutskrevet til Tyskland. Det startet i februar 1943 da STO ("*Le Service du Travail Obligatoire*") ble innført. Dette var en obligatorisk toårig arbeidstjeneste der menn i årskullene 1920–1922 ble sendt til Tyskland. Arbeidstjenesten skulle være istedenfor militærtjeneste for de aktuelle årskull.²⁸ Resultatet av i alt fire større vervinger fra 1942–1944 ble over en million arbeidere.

De franske sivile tvangsarbeiderne ble først og fremst satt inn i industrien, der nesten halvparten arbeidet. Det samsvarer med de sovjetiske sivile. I forhold til de sovjetiske sivile, arbeidet det få franskmenn i landbruket – under ti prosent. Ellers var de fordelt på transport, byggearbeid og annet.²⁹ De franske sivile tvangsarbeiderne beskrives av Herbert som å ha det nesten like godt som tyske arbeidere.³⁰ Det var få franske kvinner i Tyskland, i september utgjorde de 6,6 prosent av totalantallet på 646 421.³¹

26 Spoerer 2001: 225.

27 Herbert 1997: 462.

28 Zielinski, Bernd. Staatskollaboration. Vichy und der Arbeitskräfteinsatz im Dritten Reich. Münster 1995: 140f.

29 Herbert 1997: 298.

30 Herbert 1997: 390.

31 Herbert 1997: 462.

Kapittel 3 Etablering av tvangsarbeidersystemet i Norge

3.1 De ulike aktører i bruken av tvangsarbeidere i Norge

Hovedproblemstillingen i oppgaven går ut på å undersøke den tyske okkupasjonsmakt og den enkelte bedrifts behandling av de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeideres levetilstand i Norge. Selve undersøkelsen av levetilstandene i Norge vil komme i kapittel 4. Dette kapitlet tar for seg etableringen av tvangsarbeidersystemet i Norge og hvem som var aktørene. I første punkt i dette kapitlet forklares først årsaken til at sivile tvangsarbeidere kom til Norge. Det var flere aktører i Norge, både de sivile tyske okkupasjonsmyndigheter som Reichskommissariat (RK) og de militære som Luftwaffe, foruten byggeorganisasjonen Organisation Todt. Under disse var det mange tyske og norske firma. Den tyske sikkerhetstjenesten var også en viktig instans som håndhevet tyske sikkerhetsinteresser. De var til stede på de fleste større steder i Norge, og på de fleste større bedrifter var det bedriftsvakter, underlagt sikkerhetstjenesten. Jeg går gjennom hvordan aktørene forholdt seg til hverandre, og diskusjonen om hvem som skulle ha den overordnede makten over tvangsarbeiderne. RK hadde et overordnet administrativt ansvar og kom derfor over de fire aktørene som hadde hovedansvaret for det daglige tilsyn av tvangsarbeiderne. I dette kapitlet presenteres de fire største aktørene i fire punkter. Først en stor aktør, Organisation Todt, som engasjerte både sovjetiske og franske tvangsarbeidere fra 1942; deretter følger arbeidet for sovjetiske tvangsarbeidere i frostfiletfabrikker fra 1942. Deretter følger arbeidet for både sovjetiske og franske tvangsarbeidere for Nordag A/S og Nordisk Lettmetall A/S fra 1943 og til slutt sovjetiske tvangsarbeidere som arbeidet for Luftwaffe fra 1944. I siste punkt diskuteres totalantallet sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere som det ikke har vært forsket på før. Et eget punkt om de sovjetiske kvinnene og barna tas med.

3.1.1 Reichskommissariat

RK var den tyske sivile delen av okkupasjonsstyret i Norge under krigen. Wehrmacht, den militære delen av okkupasjonsstyret, utplasserte soldater og bevoktet landet. Den sivile delen besto av tyske byråkrater som styrte Norges ressurser til fordel for den tyske okkupasjonsmakts behov på alle områder. F eks skulle de tyske soldater tilgodeses før den norske befolkning. RK besto fra 1940 av tre hovedavdelinger: administrasjon,

nasjonaløkonomi³², folkeopplysning og propaganda. I tillegg fikk teknikk en egen hovedavdeling fra 1942, i forbindelse med de mange byggeprosjekter som ble satt i gang. Under hovedavdelingen for nasjonaløkonomi, som var den største hovedavdelingen, var det elleve underavdelinger. Disse tilsvarte de norske departementene – bl.a. Finansdepartementet, Landbruksdepartementet, Fiskeridepartementet og Sosialdepartementet. Underavdelingen arbeid og sosialvesen fikk hovedansvaret for alle utenlandske arbeidere i Norge, også andre avdelinger i RK hadde ansvar for sider ved tvangsarbeidernes liv og arbeid i Norge.³³ RKs arbeidsområder var ikke klart avgrenset, så maktforholdene var uavklarte. Josef Terboven var rikskommissær, leder for den øverste sivile myndighet i Norge, bare underlagt Adolf Hitler. RK hadde ansvaret for byggingen av forsvarsverker, veier, jernbaner og flyplasser for de tyske militære styrker i Norge. Wehrmacht brukte penger etter eget behov og overlot de økonomiske problemene til RK og norske institusjoner.³⁴

RK samarbeidet med tyske og norske bedrifter om byggeprosjektene. Men ansvaret for Hitlers største byggeplaner sto ikke RK for – det var Organisation Todt som fikk ansvaret for dem. Dette var en halvmilitær byggeorganisasjon som bl.a. hadde stått for byggingen av Autobahn i Tyskland. Adolf Hitler, øverstkommanderende for de militære styrker, hadde personlige interesser i at byggeplanene for Nordlandsbanen ble gjennomført i Norge. Disse prosjektene var viktig for det tyske rike på grunn av militære og forsyningsmessige hensyn.³⁵ Organisation Todt fikk ansvaret for byggingen av Nordlandsbanen, utbygging av Riksveg 50, forsvarsverkene langs kysten og byggingen av en ubåtbunker i Trondheim. De la ut anbud og firma fra hele Europa ble engasjert i Norge. Et annet stort byggeprosjekt, var planene Hermann Göring hadde om å seksdoble aluminiumsproduksjonen i Norge innen 1944. Dette skulle brukes til rustningsindustrien, spesifikt til flyvåpenet.³⁶ RK ønsket at norske interesser skulle være med i opprettelsen av de to nye selskapene. Terboven ville derfor følge de norske konsesjonslovene når det gjaldt utnyttelsen av vannkraften, men dette fikk han bare til for det ene selskapet. I mai 1941 ble to selskap dannet: Nordisk Lettmetall A/S og Nordag A/S³⁷.

32 Bohn, Robert I: Ugelvik Larsen, Stein (red.). I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid. 1999: 122. Bohn oversetter det tyske "Volkswirtschaft" med nasjonaløkonomi. Nøkleby oversetter det til næringsliv. Norge i krig. Bind 2-Nyordning. Nøkleby, Berit (red.) 1985: 37.

33 Bohn 1999: 121ff.

34 Bohn 1999: 133.

35 Soleim 2004: 61.

36 Amdam, Gjestland og Hompland: 1997: 72.

37 Da Nordag ble opprettet endret det tyske Nordische Aluminum-Gesellschaft navn til Hansa Leichtmetall AG. Sauda sogelag 1995: 5 og Bohn 2000: 394. Soleim forklarer navnet Nordag både som over og som Norwegisch/Deutsche Aluminumgesellschaft. Soleim 2004: 199, 216.

Nordag ble et datterselskap av det tyske selskapet Nordische Aluminium-Gesellschaft. Nordisk Lettmetall ble et norsk selskap fordelt på tre parter, IG Farben, Norsk Hydro og Nordag/Hansa Leichtmetall.³⁸

De nye store byggeoppdragene i Norge gjorde at det i midten av 1943 ble mangel på arbeidskraft. Allerede 12. juli 1941 ble den norske arbeidskraften fordelt etter spesielle kriterier. Direktoratet for arbeidsformidling satte på bakgrunn av direktiver fra rikskommissæren opp prioriterte prosjekter. Da ble f.eks. fiskeindustrien satt opp som et prioritert område. Nordisk Lettmetall var ikke ført opp som ”særlig betydningsfull” på prioriteringslisten, de klaget og kom lenger opp på listen.³⁹ Etter press fra Carl Krauch, generalfullmektig for ”kjemi” i Tyskland og direktør i IG Farben, skulle Wehrmacht overføre arbeidere til lettmetall-programmet.⁴⁰ På denne tid hadde Nordag bare 3 000 arbeidere, Wehrmacht hadde 60 000. Terboven fikk 7 000 arbeidere til lettmetall-programmet og situasjonen bedret seg.⁴¹ Det ble åpnet for å innføre utenlandske arbeidere våren 1941, først og fremst dansker. Disse skulle arbeide i Trondheim og på Nordag-anleggene.⁴² Disse kom på frivillig basis og hadde gode forhold i Norge. Også fagfolk fra andre land kom og arbeidet i Norge, fra 1942 kom de i større antall på grunn av de nye byggeplanene til Organisation Todt.

I Tyskland var det generalfullmektigen for fireårsplanen⁴³, generalfullmektigen for krigsindustrien og øverstkommanderende for Wehrmacht som hadde ansvaret for å gjennomføre prosjekter.⁴⁴ Det var til generalfullmektigen for fireårsplanen RK henvendte seg for å få utenlandsk arbeidskraft sendt til Norge. Men ledelsen i Organisation Todt var innflytelsesrik og kunne få gjennomført planer ved direkte kontakt med føreren. Organisation Todt ble etter hvert en konkurrent til RK når byggeoppdrag skulle tildeles og arbeidskraft skulle fordeles. ”Utviklingen av krigsfangesystemet hadde sitt grunnlag i ”polykratiet” (flerstyret) i Tyskland. [...] personlige egenskaper ved tyske tjenestemenn og uformelle forbindelser fikk større betydning for beslutningsprosesser enn formell makt i kraft av politisk ledende stillinger”.⁴⁵

38 Gjølvme Andersen 2005: 277f. og Bohn 2000: 394.

39 Gjølvme Andersen 2005: 400.

40 Bohn 2000: 393, 403.

41 Ødegaard 1992: 131.

42 Bohn 2000: 376 og Soleim 2004: 60.

43 Den opprinnelige fireårsplanen var fra 1936-1940 og den ble forlenget til å gjelde til 1944. Bohn 2000: 142.

44 Soleim 2004: 197. Også s. 71.

45 Soleim 2004: 70.

3.1.2 Hvem skulle administrere utenlandske krigsfanger og arbeidere?

Allerede i mars 1941 utarbeidet RKs avdeling for arbeid og sosialvesen planer om å få franske eller polske krigsfanger til arbeid i Norge.⁴⁶ I august 1941 skulle RK få 800 sovjetiske krigsfanger til lettmetall-programmet, men de ble lovt norske arbeidere fra Wehrmacht i stedet, og løftet ble trukket tilbake samme måned.⁴⁷ 15 000 sovjetiske krigsfanger ble så tildelt øverstkommanderende for Wehrmacht i Norge, først og fremst til veiarbeid i Nord-Norge, foruten arbeid for Luftwaffe. Men RK ga seg ikke, avdeling arbeid og sosialvesen sendte en ny forespørsel til lederen for hovedavdeling nasjonaløkonomi den 24. november 1941 om hjelp til å få sovjetiske krigsfanger til flere prosjekter, bl.a. til Nordag og bergverksdriften.⁴⁸ Avdeling teknikk ble også forespurt to dager senere. Avdeling teknikk utarbeidet så en oversikt over hvor mange krigsfanger som kunne bli benyttet til veibygging, aluminiumsindustrien og til Organisation Todt i Norge. Per juni 1942 skulle det bli 20 000 til veibygging, 1 900 til aluminiumsindustrien og 300 til Organisation Todt.⁴⁹ Samme avdeling utarbeidet 4. januar 1942 en ny oversikt som planla 56 400 krigsfangers innsats, derav 2 000 til Nordag.⁵⁰ Til slutt, den 21. januar 1942, laget avdeling teknikk en oversikt over den ønskede yrkessammensetningen blant de sovjetiske krigsfangene. Nordag ønsket 10 prosent tømmermenn, 10 prosent jernarbeidere, 20 prosent murer- og sementarbeidere og 60 prosent landarbeidere. Det ble også laget en større oversikt over ansvarsområder for fangene, vakthold, bekledning og annet.⁵¹ RK hadde store planer om å legge hele krigsfangesystemet under seg. Men det gikk ikke Wehrmacht med på og de forble utenfor RKs myndighetsområde. Organisation Todt fikk ansvaret for RKs prosjekter. De mange sovjetiske og noen polske krigsfanger som kom til Norge, ble fordelt på Organisation Todt og Wehrmacht, selv om Wehrmacht sto for det formelle ansvaret for alle krigsfangene. I april 1945 var det totalt 77 899 sovjetiske krigsfanger i Norge, fordelt med 36 436 på Organisation

46 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 2-3. Fra RK, Abt. Arbeit und Sozialwesen til leder for Hauptabt. Volkswirtschaft, 07.03.1941. Se også Soleims fremstilling på grunnlag av samme dokumenter fra annen peroviniens. Soleim 2004: 196ff.

47 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 23-24. Fra RK, Fra Generalbevollmächtigten für Sonderfragen der Chemische Erzeugung, 20.08.1941.

48 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 77-78. Fra RK, Abt. Arbeit und Sozialwesen til Hauptabt. Volkswirtschaft, 24.11.1941.

49 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 89-91. Fra RK, Abt. Technik 05.12.1941.

50 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 143-145. Fra Fra Abt. Technik til Abt. Arbeit und Sozialwesen, 04.01.1942.

51 RA. Documents Section. 1148-1184. Dok. 161-166. Fra Abt. Arbeit und Sozialwesen til Höhere SS und Polizeiführer i Norge 21.01.1942.

Todt, 35 275 på Wehrmacht og 6 188 på Luftwaffe.⁵² Korrespondansen mellom RKs avdelinger og Wehrmacht og generalfullmektigen for fireårsplanen viser ikke det endelige negative svaret som RK fikk. RK fikk ansvaret for annen arbeidskraft i stedet for krigsfanger. Allerede januar 1942 begynte Fritz Sauckel, generalfullmektigen for arbeidskraft, rekrutteringen av sovjetiske sivile til arbeid i Tyskland. RK så muligheten for å få myndighet over sovjetiske sivile istedenfor sovjetiske krigsfanger og i de to påfølgende årene kom det ca. 7 000 sovjetiske sivile til Norge. I tillegg ca. 2 200 franske sivile.

Det tyske sikkerhetspolitiet / den tyske sikkerhetstjenesten (*Sicherheitspolizei (Sipo) und Sicherheitsdienst (SD)*) hadde mye makt i Norge, og RK samarbeidet med dem på mange områder. Sikkerhetstjenesten overvåket alle viktige sider av det norske samfunn - herunder også det økonomiske liv, hvor tvangsarbeid var et viktig element - og holdt den politiske ledelsen i Oslo og Berlin løpende orientert gjennom "Meldungen aus Norwegen". Sikkerhetspolitiet slo ned på alle anslag mot tyske militære, økonomiske og politiske interesser.⁵³ Det var mindre kontor med sikkerhetspoliti på alle steder med krigsviktig arbeid og mange utlendinger. I tillegg var det på alle større bedrifter bedriftsvakter (*Werkschutz*) som overvåket byggingen og hele området. De skulle forhindre eventuell sabotasje og rapportere folk som ikke utførte arbeidet sitt. Det var både nordmenn og tyskere blant bedriftsvaktene.

Det var også to mindre aktører som sto på de sovjetiske og franske arbeideres side. En aktør som i Norge hadde liten myndighet, men mulighet til å påvirke, var Sol i Arbeid. Sol i Arbeid var en velferdsorganisasjon, en norsk utgave av den tyske Schönheit der Arbeit med visse innslag fra Kraft durch Freude. Schönheit der Arbeit var velferdsavdelingen i den tyske likerettete arbeiderorganisasjonen Deutsche Arbeitsfront.⁵⁴ Med hjelp av Nasjonal Samling ble Sol i Arbeid opprettet i september 1943, og de drev velferd på alle arbeidssteder der det var nordmenn. Bl.a. sendte de kjente underholdningsartister rundt i hele Norge. De formidlet både filmfremvisningsutstyr og filmer. Mye ulikt spillutstyr ble sendt fra Tyskland. Per

52 A) RA. Deutsche Oberbefehlshaber Norwegen. Deutsche Verwaltung alliierter KGF. B) BA/MA. RW6/452. Bestand and Kriegsgefangenen 1941-1944. C) RA. Krigsgravtjenesten. Eske 52. Fra Kommandant des Kgf-Mannsch.-Stammlagers 303 til Kgf.-Bezirks-Kommandant beim W.Bfh Norwegen. Meldung über die Belegungsstärke nach dem Stande vom 1. april 1945. 09.04.1945. I summen er det trukket fra 1596 polske krigsfanger i de polske arbeidstataljonene 28, 30 og 41. per 1. desember 1944 og 76 finner, seks polakker og to serbere per 01.04.1945 i Stalag 303.

53 Larsen et al. 2008.

54 Sørensen 1991: 118.

februar 1945 hadde det vært leirledere på 165 arbeidssteder i Norge.⁵⁵ Også utenlandske arbeidere fikk hjelp av dem, og i flere rapporter er det gjengitt klager fra både franskmenn og sovjetiske arbeidere på noen områder. Men Sol i Arbeid var underlagt RK, som avgjorde om klagen skulle bli tatt til følge. I Tyskland dannet Deutsche Arbeitsfront sammen med bedriftene, en front mot en del av de begrensninger som de nasjonalsosialistiske myndigheter innførte for sovjetiske arbeidere.

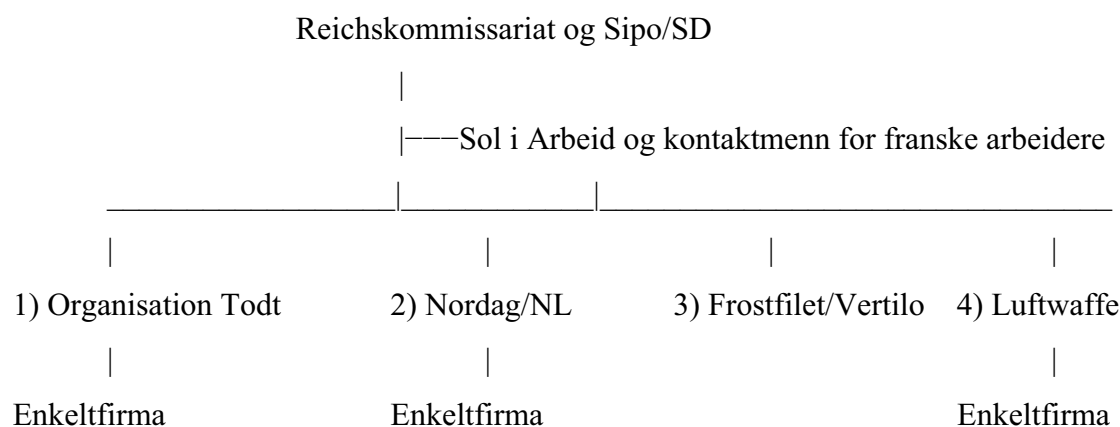
En aktør som sto på de franske tvangsarbeidernes side, var de franske kontaktmenn (*Verbindungsmann*) i Norge som sto under kontaktlederen i det franske generalkommissariat i Berlin.⁵⁶ Kontaktlederen i Berlin var fra den franske organisasjonen S.S.C.T. (*Service Social de Chantiers de Travaux*). Organisasjonen som ble etablert i juli 1943 hadde som oppgave å bedre leveforholdene for de franske arbeidere i Tyskland. Deutsche Arbeitsfront-Landesgruppenwaltung in Norwegen ansatte litt før april 1944 en kontaktmann, som skulle arbeide for franskmennenes sosiale vilkår.⁵⁷ I tillegg hadde Organisation Todt og Nordag egen kontaktmann, slik at det ble tre i Norge. Kontaktmannen reiste rundt på arbeidsplassene og undersøkte alle forhold og tok opp klager fra franskmennene. Det skulle også være en tillitsmann (*Vertrauensmann*) som var leder for arbeiderne på de ulike stedene. Kontaktmannen hadde påvirkningskraft og sendte klager videre til avdeling for arbeid og sosialvesen ved RK.

Fire aktører er på et mellomnivå når det gjelder hovedansvar for det daglige tilsyn for tvangsarbeiderne. RK hadde derimot et overordnet administrativt ansvar og utga bl.a. forordninger for sovjetiske tvangsarbeidere. Det kan også nevnes at RK selv var direkte arbeidsgiver i slutten av krigen, da mange sovjetiske sivile tvangsarbeidere ble flyttet til andre arbeidssteder. Dette var hovedsakelig i noen gruver og en del mindre grupper til vedhogst.

55 RA. L-sak 3691. Oslo Politikammer. K.R. Leder for Sol i Arbeid. Dokument nr. 40. Fritt Folk 12.02.1945 gjengitt i Pryser 1991: 82.

56 Zeidler 87: 155f.

57 RA. RK. Abteilung Arbeit und Sozialwesen. E. 55. Landesgruppe der NSDAP in Norwegen. Die Deutsche Arbeitsfront nr. 4-1944.

3.2 Organisation Todt

Fra april 1942 kom det sovjetiske og franske sivile arbeidere til Norge. Det var Organisation Todt som startet sine store byggeprosjekt, for det meste i Nord-Norge. Hitlers store planer i Norge var både en generell utbygging av Riksveg 50 i Nordland og en forlengelse av Nordlandsbanen. Egentlig var dette militære planer til fordel for Wehrmacht, men planene var for store til å gjennomføres av militærmakten. Hitler hadde planer om å bygge jernbane helt fra Mo til Kirkenes, men den nordligste delen av prosjektet ble lagt bort. I tillegg trengte Norges kyst forsvarsverk mot en eventuell alliert invasjon. Disse byggeprosjektene fikk en uforholdsmessig stor del av ressursene i Norge. I tillegg var sjefen for Organisation Todt i Norge, også sjef for den nye hovedavdeling teknikk i RK. Han tok ofte avgjørelser som favoriserte Organisation Todt i forhold til hovedavdeling nasjonaløkonomi.⁵⁸

På de sovjetiske og franske arbeidskort som er bevart i Organisation Todt-arkivet, kan en finne tre former for tilknytning til de firma som var engasjert i Norge.⁵⁹ Den første formen var ”*Stammarbeiter*”. De arbeidet for et firma, og sto ikke fritt til å avslutte arbeidsforholdet. Hvis firmaet fikk oppdrag utenlands, ble de nødt til å følge firmaet for å beholde jobben. Den andre formen var ”*Dienstverpflichtung*” der franske, polske eller ukrainske arbeidskontor eller egne rekrutteringsbyråer for Organisation Todt innkalte arbeidere. Ukrainske arbeidskontor omfattet bare Lemberg-området. De utskrev arbeideren til det arbeid Organisation Todt

⁵⁸ Hagen 1996: 89 og Soleim 2004: 222.

⁵⁹ RA. RK. Organisation Todt. Arbeitseinsatz. Eske 40-42. Einsatzkartei für Firmenangehörige. Denkiewicz-Szczepaniak 1997: 271.

bestemte, selv om det var i et firma i utlandet. Det forekom ulike grader av press i denne vervingen. Den tredje formen er ”*Zugewiesener*”, det vil si at de ble anvist arbeid da de meldte seg frivillig på et av Organisation Todts vervekontor i de ulike land. Det var færrest av ”*Zugewiesener*”- formen blant sovjetiske og franske arbeidere i Norge. Kontraktsbetingelsene var vesentlig bedre for frivillige enn tjenestepliktige.⁶⁰

De første franske arbeiderne kom til Organisation Todts byggeprosjekter i Nord-Norge. Fra april 1942 og frem til januar 1943 kom det til sammen ca. 75 franskmenn til ni steder i Midt- og Nord-Norge. Dette var arbeidere som var tjenesteforpliktet eller firmaansatte. Slike arbeidere ble av andre franske arbeidere i Norge kalt frivillige, i motsetning til de som var tvangssendt i forbindelse med arbeidstjenesten (*Le Service du Travail Obligatoire*)⁶¹. Uttrykket ”frivillig” er ikke helt riktig, siden tjenesteforpliktelse eller å være fast ansatt og så bli beordret til utlandet ikke kan sies å være helt frivillig. Det blir gradsforskjeller, men utgangspunktet var at den som var ansatt og ble flyttet, fikk utøve sitt yrke et annet sted og til vanlig lønn. Den tvangssendte arbeider ble ofte satt til et helt annet yrke enn det han var utdannet til, og fikk dermed dårligere lønn som ufaglært. Dette vil jeg komme nærmere inn på i neste kapittel.

For å få utenlandsk arbeidskraft i større skala til Norge, måtte de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter lage nye ordninger. 30. september og 3. desember 1942 utstedte Fritz Sauckel, generalfullmektigen for byggevirksomheten, forordninger (*erlasse*) som skulle forsøke å beholde arbeidskraften utover tiden som var kontraktsfestet. Det er ideologisk pragmatisme som gjør seg gjeldende, for ingen lover var laget for dette bruk. I Norge fikk Organisation Todt ved hjelp av et vedtak fra Arbeidsamt i Berlin slått fast at utlendinger som arbeidet i okkuperte områder, uten videre kunne tjenesteforpliktes for et nytt år. Arbeiderne skulle bli oppfordret til frivillig å søke arbeid videre. Hvis de ikke ville, skulle bedriften søke Organisation Todt i Oslo om å få videreført arbeidskontrakten.

10. mai 1943 hadde Organisation Todt økt antallet franske arbeidere til 118, men i mai og juni kom ca. 2 200 franskmenn, som var sendt til Norge på grunn av den toårige arbeidstjenesten. Litt over halvparten ble benyttet til lettmetall-programmet, til bygging av aluminiumsfabrikker på Vestlandet og på Herøya i Telemark. De 400 franskmennene som var

60 Seidler 1987: 133.

61 Zielinski 1995: 140f.

på Herøya, ble flyttet allerede etter tre måneder på grunn av den allierte bombingen av Herøya 24. juni 1943. Disse ble fordelt på Saudasjøen og andre steder i Norge i arbeid for Organisation Todt. Antallet franskmenn i arbeid for Organisation Todt kom opp i 931 i februar 1944, en del hadde ikke vendt tilbake fra ferie.⁶² Hovedsakelig arbeidet franskmennene under Organisation Todt for tyske firma.

3.2.1 Sovjetiske arbeidere i Norge som ikke var tvangssendte ”østarbeidere”

De første sovjetiske arbeidere kom også til Norge i april 1942, da to ukrainere ankom til Trondheim. Disse var ”Stammarbeiter”, og tilhørte egentlig et polsk firma. Disse ble ikke regnet som østarbeidere – det var for det meste ukrainere som enten bodde i Generalguvernementet i Polen eller i Lemberg-området (nåværende L'viv) i Vest-Ukraina, som var utenfor det oppsatte ”Ostarbeiter”-området. Det kom enkeltpersoner og små grupper i perioden fra april 1942 til mars 1945 til Norge. Disse ”frivillige” under Organisation Todt utgjorde ikke mer enn 83 personer, derav tre ektepar.⁶³ De hadde en annen status enn de tvangssendte sovjetiske arbeiderne, de ble regnet som annen utenlandsk arbeidskraft og fikk samme behandling som andre utenlandske frivillige arbeidere. De fleste ble, som franskmennene, sendt til ulikt byggearbeid til Nord-Norge. 65 personer kom mellom april 1942 og mai 1943, så var det et opphold der det bare kom store grupper tvangssendte arbeidere. I den siste perioden fra mars 1944 frem til mars 1945 kom 18 personer. Organisation Todt trengte hele tiden flere arbeidere, spesielt fagarbeidere.

De aller fleste av de sovjetiske sivile tvangsarbeidere som kom til Norge, kan bekrefte at de ble tvangssendt fra hjemlandet. Ukrainske kvinner og menn som var i Bodø, skal ha blitt truet med å bli fratatt rasjoneringskortet hvis de ikke meldte seg til arbeid i Tyskland. Dette var på våren 1942.⁶⁴ De 150 kvinnene i Hammerfest var mellom 14–40 år gamle, noen av de unge ble hentet direkte på skolen uten at de fikk pakket noe. Alle ble kjørt i godsvogner til Stettin (nåværende Szczecin i Polen). Der ble de sendt i lasteskip direkte til Nord-Norge. Ei kvinne i

62 RA. Organisation Todt. E1D-Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942–1945. Eske 15. Fra Organisation Todt, Abt, Arbeitseinsatz til Organisation Todt –zentrale, Berlin. Einsatz von französischen arbeitskräften 19.02.44.

63 Gjennomgang av 500 arbeidskort for sovjetiske arbeidere i Organisation Todts Einsatzkartei für Firmenangehörige. Det er her en blanding av ”frivillige” arbeidere og tvangssendte som tidligere var i Nordag/NL og som er omplassert til Organisation Todt. RA. Organisation Todt. Eske 40-42.

64 Årbok for Bodø 1991: 73.

Hammerfest forteller at hun reiste tre uker i strekk før de kom frem.⁶⁵ Også dem som kom til Nordag i 1943 kan fortelle at de var tatt med tvang. Denne historien er fra en landsby ved Poltava i Ukraina: ”Søndag den 14. mars 1943 ble en dato vi aldri glemmer. Tyskerne opplyste at alle måtte komme til sentrum i landsbyen. Der ble alle gutter og jenter som var født i andre halvår av 1923 og alle som var født i 1924, 1925 og 1926 tatt og satt på lastebiler; altså alle ungdommer mellom 17 og 20 år. Mine to mindre brødre på 16 og 14 år ble ikke tatt”.⁶⁶ I 1944 var det en rekrutteringskampanje blant hviterussiske ungdommer og barn ned til 10 år. Noen av disse kom også til Norge, f.eks. tre søsken fra 11–15 år sendt til Mo i Rana, i arbeid for Organisation Todt.⁶⁷

De første tvangssendte sovjetiske arbeidere til Organisation Todt var 50 kvinner som kom i mars 1943. Kvinnene drev med renholdsarbeid og som hjelpere på kjøkken i arbeidsleirer. Det var en kamp om å få arbeidere til Norge. Wehrmacht søkte i mars 1944 til Generalfullmektigen for arbeidsinnsatsen om å få 1 000 nordrussiske kvinner til ”Polargebiet”, dette ble to måneder senere avslått av hensyn til mangel på arbeidskraft. I august 1944 kom en forespørsel om å få 20 sovjetiske kvinner til Organisation Todt i Kirkenes for å vaske brakker og arbeide på kjøkkenet. Svaret fra Organisation Todt i Oslo var at: ”slik som situasjonen er på østfronten, kan en ikke regne med noen innsats fra sovjetiske kvinner”.⁶⁸ På det tidspunktet var hele Russland, Ukraina og Hviterussland befridd av Den røde armé. Men Luftwaffe i Kirkenes hadde på det tidspunkt fått over 650 sovjetiske menn, kvinner og barn til Kirkenes. Det ser ikke ut til å ha vært noen utveksling av sovjetiske tvangsarbeidere fra Luftwaffe til Organisation Todt. Hovedavdelingen for Organisation Todt i Trondheim-området meldte i juni 1944 at 14 ukrainske menn ville melde seg til den 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (galizische Nr. 1), som for det meste besto av ukrainske soldater. Dette ble avslått av hensyn til behovet for arbeidskraft. I september 1944 i Årdal meldte 69 ukrainere seg til samme divisjon, Nordag klaget deretter til generalfullmektigen for regulering av byggedriften. Begrunnelsen som Nordag gav, er at disse 69 som foreløpig var avgitt, var utdannet til formenn og de uttaler at ”de som kommer i betraktning for tjeneste i SS erfaringsmessig er de kroppslig og sjelelig beste på byggeplassen”.⁶⁹ Klagen ble ikke fulgt.

65 Finstad, Bjørn-Petter. Hanna Anny fra Ukraina- en pionér fra fiskeindustrien i Nord-Norge. I: Gerrard, Siri og Balsvik Randi R.(red.) Globale kyster. Kvinnforsk, Universitetet i Tromsø 1999. S. 36-44.

66 Haugland 2008: kapittel 10. Grigorij Sjengerij.

67 Rana blad 09.06.2005.

68 BA/MA. RW 39/191. AOK Norwegen, tätigkeitsbericht März og Mai 1944.

69 RA. Organisation Todt. E3i-kartei. Eske 32. Brev fra Nordag til Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft Oslo 07.10.1944.

3.3 Frostfiletfabrikker i Nord-Norge

I begynnelsen av juni 1942 kom 792 ukrainske sivile tvangsarbeidere til en frostfiletfabrikk i Bodø. Arbeid i forbindelse med fiskeriene var ikke nevnt i planene som RK hadde for sovjetiske krigsfanger i 1941–1942. Men fiskeriene var et prioritert område ifølge arbeidsforpliktelsen av juli 1941, behovet for arbeidskraft var avgjort til stede. Det var utskrevet en del norske kvinner til frostfiletfabrikken, noen av dem hadde det vært problem med.⁷⁰ Halvparten av de norske arbeidere, totalt 238 menn og kvinner ble tatt ut fra frostfiletfabrikken i Bodø etter at de 792 ukrainske mennene kom.⁷¹ Tre uker etter, 22. juni 1942, var også 150 ukrainske kvinner på plass i Hammerfest på en annen frostfiletfabrikk.

Det var to tyske firma som drev tre frostfiletfabrikker i Trondheim, Bodø og Hammerfest som nå engasjerte sovjetiske tvangsarbeidere. Firmaene fulgte opp en avtale inngått allerede 20. februar 1940 – før krigen startet. Da ble en avtale om salg av 50 000 tonn fiskefilet, tilsvarende 100 000 tonn råfisk, inngått mellom Norge og Tyskland. Norske fiskere i Norges Råfisklag fulgte det tyske okkupasjonsstyrets politikk, ikke Nasjonal Samlings politikk, som omfattet en ny organisasjon for fiskerne: Norges Fiskericentral.⁷² I august 1940 kom det en avtale som sa at det skulle leveres 150 000 tonn ferskfisk til Tyskland, ti ganger mer enn den totale ferskfiskproduksjon i 1939. Nordsee Deutsche Hochseefischerei var det første firma som etablerte seg i Norge, også det før krigen. I mars 1940 gikk flere trondheimsfirma og Nordsee sammen om å stifte selskapet Frostfilet A/S. Frostfilet skulle formelt være et norsk foretak, men Nordsee eide 270 av 300 aksjer. Nye platefrysere med det nye patentet BirdsEye ble satt inn i fabrikkene. Det startet med 10 000 tonn fryst fiskefilet i 1941, men så sank det mot slutten av krigen. I tillegg utkonkurrerte det mye større anlegget i Bodø det mindre i Trondheim, også det eid av Frostfilet. Frostfilet moderniserte et eldre Bodø-anlegg, satte inn 14 platefrysere og utpå sommeren 1941 var anlegget i full produksjon. Dagskapasiteten var på 150 tonn filet, noe som krevde 300 tonn råfisk. På to måneder ville dette anlegget klare like mye som anlegget i Trondheim produserte på et år.

70 *Meldungen aus Norwegen*, nr. 48, 28.11.1942, gjengitt i Larsen et al. 2008: 918-919.

71 *Meldungen aus Norwegen*, nr. 41, 01.07.1942 og nr. 42, 15.07.1942, gjengitt i Larsen et al. 2008: 726 og 751-752.

72 http://www.tekniskmuseum.no/no/forskning/artikler/firkantet_fisk1996/artikkel_firkantet_fisk.htm Av Dag K. Andreassen. Artikkelen er basert på hovedfagsoppgaven ”Kjøle- og fryseteknologi fra planer til industri”, Universitetet i Bergen, 1995. Tatt ut 25.02.2006.

Det var også frostfiletanlegg i Melbu og Hammerfest, så Bodø-anlegget klarte ikke å utnytte sin fulle kapasitet mer enn de tre månedene Lofotfisket pågikk. Anlegget i Hammerfest ble bygget av et Hamburg-firma, Vereinigte Tiefkühlgesellschaften Lohmann und Co (Vertilo). Allerede sommeren 1941 var det i gang, og dette anlegget kunne produsere 50 tonn filet i døgnet. De brukte en annen teknologi som fungerte like bra som Frostfilets fryseteknologi. Dette anlegget ble høsten 1944 flyttet til Svolvær, da den store evakueringen av Øst-Finnmark startet. Det fjerde og siste frostfiletanlegget var bygget og drevet av nordmenn. Det var A/S Gunnar Fredriksens Filetfabrikk, på Melbu i Vesterålen. I mars 1943 sto anlegget ferdig, og det kunne produsere 30 tonn filet per dag. Av de fire frostfiletfabrikkene i Norge var det den i Melbu som svarte seg best. De hadde en kapasitetsutnyttelse på 36 prosent, anlegget i Bodø hadde bare 26 prosents utnyttelse. Anlegget i Melbu leverte til det sivile markedet i Norge, de andre leverte kun til Tyskland og spesifikt til Wehrmacht, som feltproviant til soldater på fronten. Regjeringens informasjonskontor i London påsto i januar 1942 at fabrikkene i Trondheim og Bodø fremstilte nok til å gi tyske soldater 25 millioner fiskemiddager per måned.⁷³

Etter at de første sovjetiske sivile tvangsarbeidere hadde kommet til Bodø og Hammerfest, økte antallet i februar 1943. Da kom 100 russiske kvinner til Bodø og 150 til Hammerfest slik at det totale antallet kom opp i 892 i Bodø, foruten 300 kvinner i Hammerfest. På slutten av 1944 da Hammerfest-anlegget ble flyttet til Svolvær, ble ca. 50 kvinnelige tvangsarbeidere overført til frostfiletfabrikken i Trondheim og ca. 50 til Bodø. Ingen andre utenlandske arbeidere arbeidet på disse fabrikkene.

3.4 Nordag og Nordisk Lettmetall

RK hadde funnet en mulighet i Sovjetunionen for ufaglært arbeidskraft som de kunne benytte til annet arbeid, derfor ble det i 1942 forberedt en større aksjon for å få utenlandsk arbeidskraft til aluminiumsindustrien. RK kunne benytte seg av de tidligere planene om å få sovjetiske krigsfanger til lettmetall-programmet, nå ble det sovjetiske sivile de kunne få i stedet. Det trengtes fremdeles arbeidere til byggingen av fabrikkene i Telemark og på Vestlandet. Lettmetall-programmet, som inkluderte selskapene Nordag og Nordisk Lettmetall i Telemark, opplevde store endringer fra 1940 til 1942. Disse to selskapene skulle bygge

⁷³ Norske nyheter. Fra Regjeringens informasjonskontor, London 1941-45. Fra <http://www.norgeslexi.com/krigshist/faktareg/1942.html#januar> Tatt ut 06.05.2008

aluminium- og oksidfabrikker på Herøya, i Sauda, Årdal, Odda, Ulvik og Aura. Den første planen fra høsten 1940, Koppenberg-planen, forutsatte at oksid- og aluminiumfabrikkene og smelteverkene sto ferdig ved utgangen av 1944. Hermann Göring la til ytterligere planer sommeren 1941, men allerede på slutten av året var arbeidet forsinket på alle byggeplassene. Det var ikke bare mangel på maskiner, materialer og råvarer som gjorde at anleggene ble forsinket. Også for store planer med for korte tidsfrister gjorde at alt gikk senere. Det var heller ikke tatt tilstrekkelig i betraktning de norske vinterforhold. Spesielt fagfolk var etterspurt av mange, og Wehrmacht betalte bedre enn det Nordisk Lettmetall kunne klare.⁷⁴ Selv om det var ca. 20 000 arbeidere våren 1942 ved Nordag og Nordisk Lettmetall, så var det for få.⁷⁵ Noe annet som påvirket de store planene, var at den tyske fremgangen på østfronten hadde stoppet og tyskerne var nå på retrett. Dette igjen førte til maktforskyvinger og dernest omprioriteringer i økonomien. Albert Speer overtok som leder for Organisation Todt etter at Fritz Todt døde i februar 1942. Speers riksministerium for bevæpning og ammunisjon fikk større innflytelse på grunn av hans personlige kontakt med Adolf Hitler. Dette gikk på bekostning av Görings luftfartsministerium og fireårsplanen. Den økonomiske politikken ble nå endret, og hovedmålet ble å skaffe den tyske rustningsindustrien mest mulig råvarer på kortest mulig tid. Langsiktige prosjekter måtte skrinlegges.⁷⁶ Organisation Todts prosjekter, f.eks. Nordlandsbanen, fikk forrang foran lettmetall-programmet. 30. april 1942 ble kraftanleggsplanene for Aura, Osa og et andre kraftverk i Sauda lagt bort. Det som sto igjen, var byggingen av anleggene i Årdal, Saudasjøen og på Herøya.⁷⁷

Vereinigte Aluminium-Werke overtok ledelsen i Nordag og utvidet planene igjen i november 1942. I følge det nye "Schwerpunktprogramm" av 23. november 1942 skulle en nå iverksette en "5 000 Mann-Aktion" for å klare de nye utvidelsene.⁷⁸ 3 000 av disse skulle være bygningshjelpere og 2 000 metallarbeidere.⁷⁹ RK utarbeidet planene sammen med ledelsen for Nordag og Nordisk Lettmetall, og planene ble utført. I et brev av 20. juli 1943 bekreftet Feuchtinger generalfullmektigen for byggevirksomheten ved Organisation Todt, til minister Speer i Berlin, at han hadde mottatt 5 782 mann. Av disse var omkring 3 300 sovjetiske og franske tvangsarbeidere. Men han klaget over at hans spesifiserte tall på

74 Ødegaard 1992: 129ff og Hagen 1996: 99.

75 Ødegaard 1992: 132f.

76 Ødegaard 1992: 122 og Hagen 1996: 89.

77 Ødegaard 1992: 122.

78 Ødegaard 1992: 131f og note 43 på side 132, informasjon fra Nordag-arkivet, brev av 03.03.1943.

79 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Fra Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft til Speer, minister für bewaffnung und muniton 20.07.1943.

byggefag- og metallfagarbeidere ikke var nådd. Av de 5 000 menn ville han ha 1 594 byggefagarbeidere og 577 metallfagarbeidere, men hadde per 1. juli 1943 bare fått henholdsvis 176 og 319, altså totalt 496 fagarbeidere, istedenfor 2 171. Feuchtinger skrev at dette ville forsinke arbeidet. Men han hadde fått ordre om å ferdigstille arbeidene ved Nordag og Nordisk Lettmetall ved hjelp av hjelpearbeiderne.⁸⁰ Ved Nordag var det per 1. juli 1943 i henhold til oversikter sendt av Nordag og Nordisk Lettmetall til RK – 20 sovjetiske, 363 franske fagarbeidere og 3 099 sovjetiske og franske hjelpearbeidere ved anleggene i Saudasjøen, Årdal og Herøya.⁸¹ Den overveiende del av franskmennene og de sovjetiske arbeiderne var altså ikke kvalifiserte for arbeidet de skulle utføre.

Antall sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Nordag og Nordisk Lettmetall 1943–1945. Fordelt på menn og kvinner.⁸²

	Sovjetiske		Totalt		Franske			Totalt
	Saudasjøen		Sovjetiske		Saudasjøen	Årdal	Herøya	Franske
	M	k	m	k	m	m	m	
01.04.1943	758	27	361					1146
01.07.1943	972	27	1280	13	132	655	403 ⁸³	1190
12.07.1944	871	26	1195	13	150	483	0	633
01.03.1945	384	6	735	13	84	142	0	226
01.04.1945	295	6	449	12	78	108	0	186
08.05.1945	230	6	292	12	26	62	0	88

De 400 på Herøya ble flyttet allerede etter tre måneder på grunn av bombingene av Herøya 24. juni 1943. Det var også 43 franskmenn på Herøya fra november 1944 til februar 1945, men de kommer mellom to datoer i oversikten.

I en oversikt over Norsk Hydros historie som kom ut i 2005, viser forfatter Ketil Gjølvme Andersen til at han bare har tilgang til muntlige kilder når det gjelder antall arbeidere og

80 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Fra Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft til Speer, minister für bewaffnung und munition 20.07.1943.

81 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Bestand und Bedarf an Bau- und Montearbeitern 01.07.1943 og brev fra Abt. Arbeit Sozialwesen til I.G. Farbenindustrie 07.05.1943.

82 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Bestand und Bedarf an Bau- und Montearbeitern 01.04-01.07.1943. Sauda sogelag årsskrift 1990: 31. RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Binnenwirtschaft. Pk. 131. Tabakzuteilung an die nicht-norwegische Belegschaft der A/S Nordag auf den Baustellen 01.03 og 01.04.1945. Nordag A/S 1945. Totalbelegg per 01.05.45.

83 Det skal være 403 franskmenn på Herøya, men det sto 341 i juli. Tre døde så 24.07.1943. Det er de siste 60 som kom i juni 1943 som ikke er kommet med på månedsoversikten.

tvangsarbeidere ansatt i Nordisk Lettmetall i Telemark.⁸⁴ Hans norske muntlige kilder mener at det var minst 1000 utenlandske tvangsarbeidere og krigsfanger i 1943 på Herøya. I tillegg skal det ha vært noen hundre på Mår-anleggene ved Rjukan. I følge de oversiktene over arbeidskraft som er tilgjengelig i RKs arkiv i Riksarkivet, var det ingen sovjetiske tvangsarbeidere eller krigsfanger som arbeidet for Nordisk Lettmetall i 1942 eller 1943. Ikke før 17. august 1944 ankom 100 sovjetiske sivile tvangsarbeidere til Rjukan. 1. november 1944 var også 83 ankommet Herøya.⁸⁵ 43 franskmenn ankom 10. november 1944 for å demontere fabrikken, de dro igjen 19. februar 1945.⁸⁶

I lettmetall-programmet ble det hovedsaklig i Nordag-anleggene i Saudasjøen og Årdal at det arbeidet sovjetiske og franske tvangsarbeidere. For Nordisk Lettmetall i Telemark var det bare franskmenn i tre måneder i 1943 og tre måneder i 1944–1945. Sovjeterne var i Telemark fra august 1944, alle på Rjukan og mange av dem på Herøya dro våren 1945. Sannsynligvis var noen igjen til mai 1945. I hvilke firma under Nordag arbeidet de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne? En oversikt over fem måneder i 1943 fra Årdal med alle engasjerte firma viser at litt under halvparten av de sovjetiske tvangsarbeiderne arbeidet i Nordags avdelinger, litt over halvparten i ulike tyske og norske firma. I følge oversikter og lønningslister fra 1944 fra Nordag i Årdal og Saudasjøen viser dette at de sovjetiske og franske tvangsarbeidere arbeidet i til sammen 21 firma, derav elleve tyske og ti norske firma. De sovjetiske arbeidet i 16 av dem, de franske i ti firma, i seks firma arbeidet det både sovjetere og franskmenn sammen.⁸⁷ Noen av firmaene var også i Saudasjøen, noen mindre norske firma var bare der. Det var få kvinner på anleggene til Nordag og Nordisk Lettmetall, per 1. juli 1943 var det 40 sovjetiske kvinner mot 2 252 menn. Bare én fransk kvinne mot 1 190 menn.

84 Gjørlme Andersen 2005: 402.

85 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 67 og 69. I følge rapporter sendt fra Nordisk Lettmetall til RK. "Bedarfs- und Bestandsmeldungen" for seks byggesteder for Nordisk Lettmetall i Telemark er skjema med yrker og nasjonalitet for hver måned fra desember 1942–desember 1944. Den måneden det er høyest antall utenlandske arbeidere i Telemark, er juli 1943. Da var det 690 arbeidere fordelt på elleve nasjonaliteter. Av disse er det 341 franskmenn, 156 dansker og 151 kroater.

86 RA. Organisation Todt. E1D- Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942–1945. Eske 15. Brev fra transportfører Jan Thorsen til Organisation Todt 14.11.1944. RA. Organisation Todt. Einsatzkartei für firmenangehörige. Eske 41. Rui, Andersen og Holmer 2005: 54ff

87 RA. Organisation Todt. E1D- Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942–1945. Eske 15. Fra Nordag til Henne, Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft 23.07.1943.

3.4.1 lettmetall-programmet innstilles, og tvangsarbeiderne flyttes

6. september 1944 bestemte den tyske rustningsministeren Albert Speer at alt arbeid innen rustningsindustrien i Norge som ikke kunne være ferdig innen 1. april 1945, skulle innstilles. Dermed ble arbeidet i Årdal stoppet, men noe mindre arbeid fortsatte med færre og færre arbeidere.⁸⁸ Anlegget i Saudasjøen var klart til prøveproduksjon 13. februar 1944, men det var mangel på råvarer, slik at det ble liten produksjon det året. En oversikt over eksportert aluminium viser at i 1944 sank både den totale produksjonen og eksporten i Norge i forhold til årene 1942 og 1943.⁸⁹ Da lettmetall-programmet ble stoppet, førte dette igjen til at de fleste arbeiderne på anleggene ble sendt bort. Fra høsten 1944 til mai 1945 ble 70 prosent av tvangsarbeiderne i Nordag flyttet, enten til annet arbeid på Østlandet eller til Tyskland. De ble altså beholdt i systemet inntil RK og Organisation Todt i samarbeid bestemte hvor de skulle flyttes. De franske tvangsarbeiderne ble i hovedsak sendt til Tyskland, for å arbeide med anleggsarbeid, transport og forefallende arbeid som opprydding etter bombeangrep.⁹⁰ Av de 633 franskmennene som var igjen i Årdal og Saudasjøen i juli 1944, ble 545 sendt bort innen mai 1945. De sovjetiske tvangsarbeiderne ble ikke sendt ut av landet, men flyttet til mange mindre steder. Mange ble sendt til Østlandet for å drive vedhogst, eller til gruwearbeid på Knaben gruver i Vest-Agder eller i Rendalselven i Nordland. Dette var under RKs respektive avdelinger. Av 2 105 sovjetiske tvangsarbeidere i Årdal og Saudasjøen i juli 1944, ble 1 565 sendt bort innen mai 1945.

3.5 Luftwaffe

I motsetning til arbeidet med å få utlendinger til frostfiletfabrikkene og lettmetall-programmet var RK mindre pådriver i 1944 i å få den siste og største gruppen sovjetiske sivile tvangsarbeidere til Norge. Avdelinger innen Organisation Todt ønsket flere sovjetiske sivile tvangsarbeidere, men resultatet var bare at de som allerede var kommet til Norge, ble flyttet rundt. Det ser ut til at det var Luftwaffe som tok initiativet til å få de store gruppene med sovjetiske sivile tvangsarbeidere til Norge. Luftwaffe trengte hjelp på flyplassene, med utbygging og vedlikehold av dem. Årsaken til at Luftwaffe ønsket sivile, var nok også at disse arbeiderne ikke trengte så mange vaktmannskaper, i hele Sør- og Midt-Norge var de

88 Hagen 1996: 111.

89 Bohn 2000: 415.

90 Colombet 1988: 102ff.

ubevoktet. De ble heller ikke sett på som en sikkerhetstrussel. Wöhrl, leder for gruppe ”Verbandswesen” i avdeling arbeid og sosialvesen i RK omtalte de sovjetiske sivile tvangsarbeidere som arbeidet for Luftwaffe i 1944 som: ”flittige og disiplinerte”.⁹¹ Sovjetiske krigsfanger trengte derimot vaktmannskaper. Luftwaffe hadde allerede september 1941 sikret seg sovjetiske krigsfanger og de hadde 6 188 per 1. mai 1945 fordelt på flyplasser over hele Norge.⁹² Nå kom 3 368 sovjetiske sivile til flyplasser over hele Norge, for det meste familier med barn, ungdom og middelaldrende mennesker. De første 1 150 kom til Høybuktnoen og Tårnet ved Kirkenes i desember 1943-januar 1944 og utover våren kom det 2 218 til Rognan, Ørland, Gardermoen, Rygge, Sem ved Tønsberg og Sola. Som beskrevet i punkt 2.2 førte den tyske retretten på østfronten til at de militære ikke ville at noen menn eller kvinner skulle være igjen for å kunne kjempe med Den røde armé. Over en million mennesker ble deportert vestover og noen nordover gjennom Finland til Kirkenes.⁹³

3.6 Antall sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge

I det følgende skal jeg undersøke antallet sovjetiske og franske tvangsarbeidere. Dette er et forskningsområde som ikke er undersøkt tidligere. Det eneste antallet som har versert, er antallet på sovjetiske sivile repatriert etter krigen i 1945.

3.6.1 Antall sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945

I Marianne Soleims doktorgradsavhandling og Birgit Kochs hovedfagsoppgave blir det påstått at av et tall på 9 000 ”Displaced persons”⁹⁴, var størsteparten sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge.⁹⁵ Dette tallet er tatt fra ”Final report”, en britisk rapport fra Allied Land Forces Norway fra 14. desember 1945 med antall repatrierte utenlandske borgere fra Norge.⁹⁶ I Final reports første punkt beskrives 84 351 repatrierte sovjetiske borgere. Det er ikke spesifisert om det bare er krigsfanger, eller om det også inkluderer sivile. I neste punkt står det om 9 000

91 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 2. Aktennotiz fra Wöhrl 02.06.1944.

92 RA. Deutsche Oberbefehlshaber Norwegen. Eske 8. 04.09.1945.

93 Jureit, Reemtsma, Mommsen ... et al. 2002: 389. Wara, Kalle. Nordpå: okkupasjonsminner fra Kirkenes-traktene. 1984: 47f. Brev fra Makhatskij 15.02.2008.

94 Displaced Persons var mennesker som ved et resultat av krigen, befant seg i et annet land enn sitt eget. I dag ville vi kalt dem flyktninger. Manus til Steffenak 2008, kp.2, s. 20.

95 Soleim 2004: 8, 215 og 323 På s. 57 har hun om lag 9 000 og det tallet presenteres i tabellen s. 56.

Feilslutningen oppsto hos Koch 1988: 85.

96 RA. Allied Land Forces Norway. Final report 14.12.1945.

displaced persons, som da er andre utenlandske borgere. Soleim viser at sovjetiske sivile er ”Displaced persons” og at disse egentlig er i sovjetiske krigsfanger-kategorien.⁹⁷ Men hvordan kan en gruppe være i to kategorier samtidig? Det finnes også en annen oversikt fra britisk side. Den viser status fra Allied Land Forces Norway rundt 26. oktober 1945 for antall repatrierte og dem som ennå ikke er repatriert. Oversikten følger nasjonalitet og deler dem opp i kategoriene: krigsfanger, ”Displaced persons” og eks-Wehrmacht-soldater.⁹⁸ Her har britene 84 012 sovjetiske borgere, altså 339 lavere, enn sju uker senere. Hvis en ser på summen for alle ”Displaced persons”, er den på 9 000. Og det tilsvarer utenom de sovjetiske alle nasjonaliteter som hadde sivile borgere i Norge og tallet i Final report. De sovjetiske repatrierte borgerne står fremdeles bare oppført som krigsfanger. Tallet på sovjetiske sivile må derfor finnes blant krigsfangene, de 84 012/84 351. Kildemateriale fra sovjetiske kilder fra 1946 og fra russiske kilder fra 1995 viser 84 775 repatrierte sovjetiske borgere fra Norge per 1. mars 1946.⁹⁹ De har derimot tatt ut antallet sivile og viser at det var 77 812 krigsfanger og 6 963 sivile. Siden totalantallet er så likt fra både britisk og russisk side, 84 351 og 84 775 – dvs.. bare 424 personers forskjell – så går jeg ut i fra at tallet fra britene refererer til både sovjetiske krigsfanger og sivile. Det skilles heller ikke noe annet sted på krigsfanger og sivile i de britiske repatrieringsmyndigheters dokumenter.

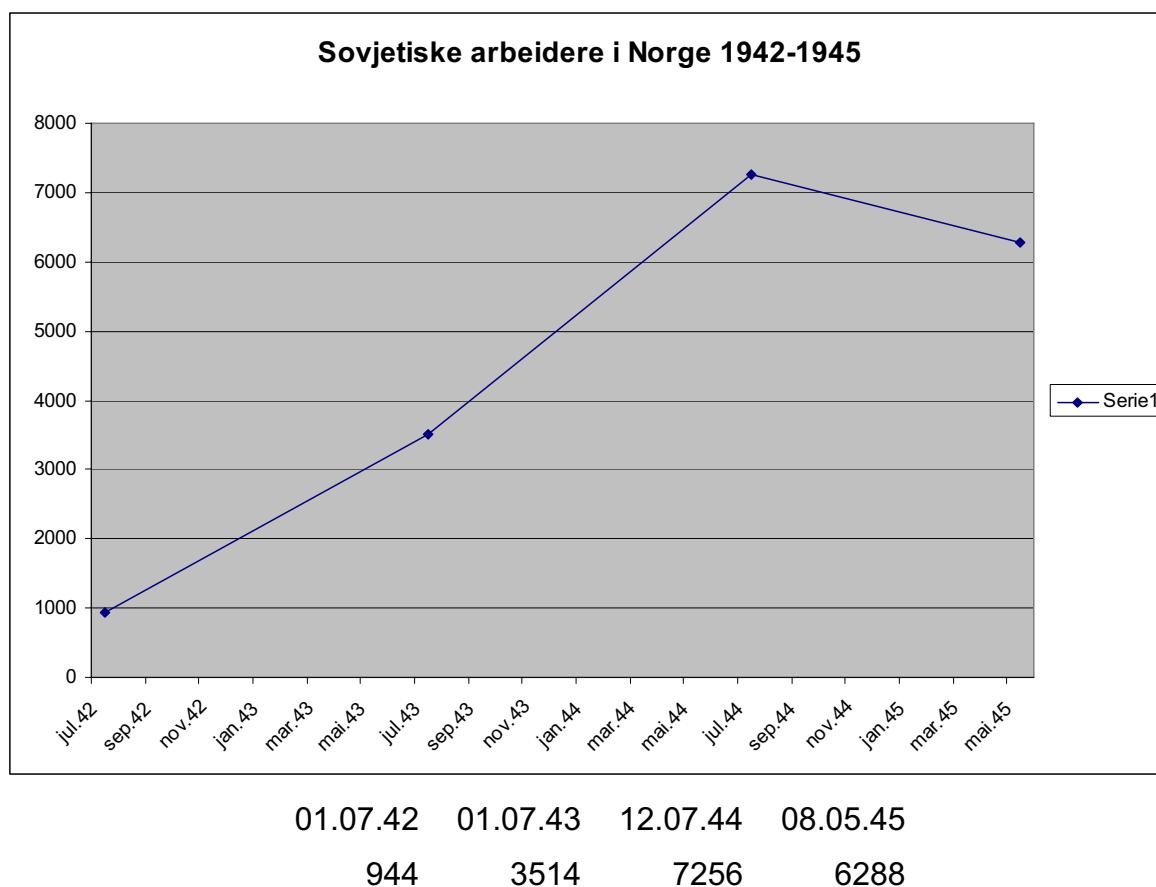
Tallet på repatrierte sovjetiske sivile fra Norge ifølge russiske kilder er altså 6 963 per 1. mars 1946. Det tallet inkluderer også andre nasjonaliteter som nå var innlemmet i Sovjetunionen, som personer fra Baltikum. Også polakker som ønsket å vende tilbake til f.eks. Hviterussland, ble inkludert i denne gruppen. For å komme til bunns i dette må en gå inn på repatrieringslistene og finne polakker og baltere i Norge og se på deres status, om de er krigsfanger eller sivile. Et stort problem er at av de 78 000 på repatrieringslistene på Riksarkivet mangler nasjonalitetsbeskrivelse for ca. 23 000 personer, så antallet polakker og baltere blant sivile kan være enda høyere enn de 400 som er funnet. Sikkert er det at 100 sivile latviere var sammen med sovjetiske sivile på Ørlandet, så totalantallet på repatrierte sovjetiske sivile kommer sannsynligvis ned mot ca. 6 500. Det er kanskje best å gå ut ifra antallet

97 Soleim 2004: 215 og 323.

98 RA. Riksadvokatens krigsforbryterarkiv. E. 34. Allied Land Forces Norway. Note on repatriation of non-germans. Udatert, sannsynligvis rundt 26.10.1945.

99 Nytt fra Sovjet-samveldet. Nr. 10, 16.11.1946. S. 2. Aleksej Nikoforov: Brev til venner i Norge. Zemskov 1995: 10. Se også Polian 2001: 144 som har tallet 84 782, sju krigsfanger mer enn Zemskov. Disse sju ble igjen i Norge.

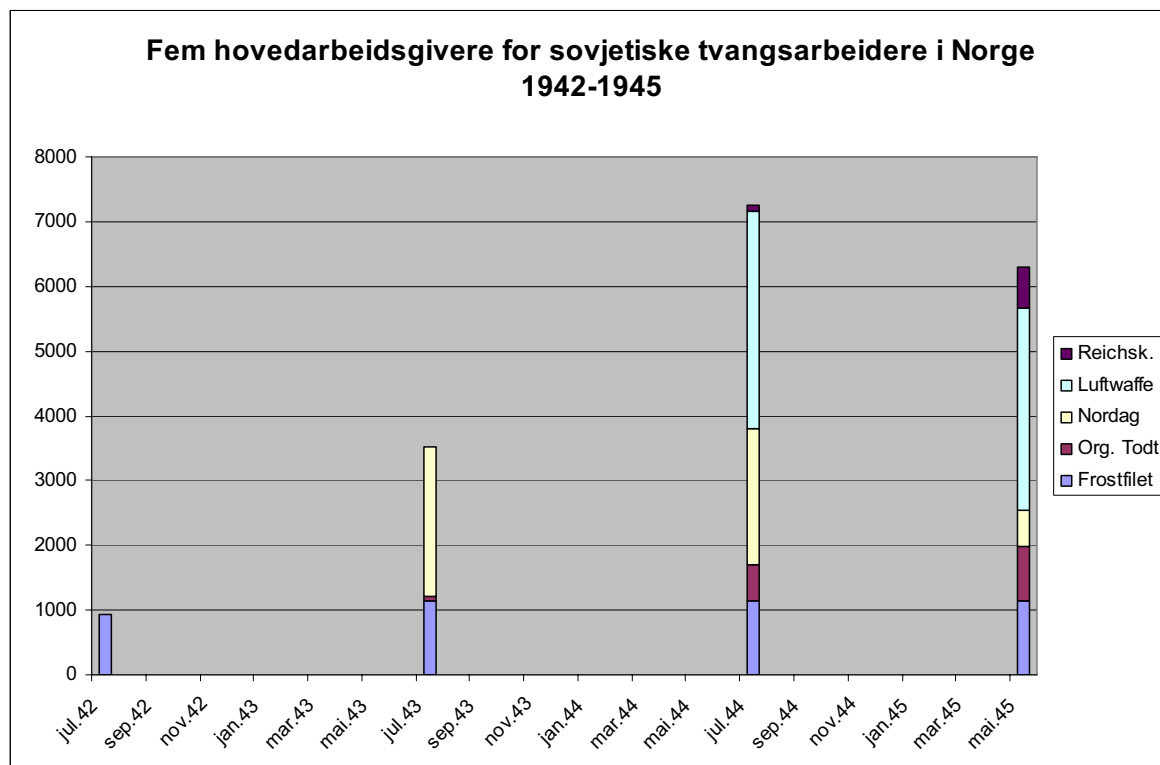
ankomme for å finne totalantallet sovjetiske sivile i Norge 1942–1945. Grafen under viser antall sovjetiske sivile i Norge basert på ankomne.¹⁰⁰

12. juli 1944 var allerede ca. 171 syke sendt til Tyskland og fire til tyske fangeleirer. 71 arbeidere ankom til Norge i perioden august 1944–mars 1945, så det totale antall sovjetiske sivile som var i Norge summeres til 7 502. Antallet synker fra 7 256 i juli 1944 til 6 288 i mai 1945, det skyldes flere faktorer. Først og fremst at 650 sivile i Kirkenes ble befridd av Den røde armé i september 1944. Deretter dro minst 69 til tysk tjeneste i Tyskland og så mange som 60 døde det siste året i Norge. Dette utgjør 779 av antallet 968.

100 A) Inneiselister fra RA. Organisation Todt E3f-Transport-und Nachschubangelegenheiten 1942–1944 Eske 15, 19 og 20. B) RA. Organisation Todt. Einsatzkartei für firmenangehörige. Inkludert er de andre 83 sovjetiske arbeidere som ikke var i østarbeider-gruppen. C) Fra Knut Støre. Liste over ”Russelager-fabrik-Frostfilet”. D) RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Bestand und Bedarf an Bau- und Montgearbeitern 01.04-01.07.1943. E) RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 26. Ostarbeiter. Firmen in Norwegen, die Ostarbeiter beschäftigen 12.07.1944. F) Nordag A/S 1945. Totalbelegg per 01.05.45. Det var ingen kjente forflytninger i Nordag fra 1 til 8. mai 1945. G) NHM 198. FAb-2649. 0041. 04. 2649 – 75037. Kriegstagebuch (Geb.) AOK 20. 01.05 1945-31.05 1945

Grafen under viser fordelingen av de sovjetiske arbeidere i Norge på de fire hovedarbeidsgiverne fordelt på fire tilgjengelige datoer.¹⁰¹ Antallet i Luftwaffe 8. mai 1945 er ikke så mye lavere selv om 650 ble frigjort av Den røde armé i september 1944. Dette kommer av at flere hundre tvangsarbeidere fra Nordag ble overført til Luftwaffe 1944–1945.

	01.07.1942	01.07.1943	12.07.1944	08.05.1945
Frostfilet	942	1142	1147	1142
Org. Todt	2	80	546	838
Nordag		2292	2105	554
Luftwaffe			3368	3124
Reichsk.			90	630
Totalt	944	3514	7256	6288

3.6.2 Sovjetiske kvinnelige sivile tvangsarbeidere og barn

Det var under ti franske kvinnelige sivile tvangsarbeidere i Norge, og det finnes ikke noe materiale om dem. Det kan da ikke gjøres noen sammenligning angående leveforholdene med sovjetiske kvinner i kapittel 4. Jeg tar derfor en kort oversikt over de sovjetiske kvinnelige tvangsarbeiderne her. I følge repatrieringskommisjonen i Sovjetunionen var det 1 309 kvinner

¹⁰¹ Jamfør kilder i note over.

over 14 år som reiste fra Norge i 1945. Latviere og polakker trekkes deretter fra de 1 309. Da mangler de 650 personer som ble repatriert etter september 1944 i Kirkenes. Der var kanskje halvparten kvinner. Totalantallet sovjetiske kvinner vil derfor bli litt høyere, omkring 1 600. Det var 300 kvinner som arbeidet på frostfiletfabrikken i Nord-Norge, ca. 1 000 for Luftwaffe, 40 under Nordag og en del kvinner i Organisation Todt. Kvinnene i Organisation Todt ble fordelt i mindre grupper, bl.a. til Narvik, Engeløy, Mo i Rana, Trondheim og Oslo. Kvinnene var for det meste satt til kjøkkenarbeid og rengjøring i brakkene. Over 100 sovjetiske kvinner fikk barn med sovjetiske menn, noen ytterst få med tyske og norske menn. I fire enkelttilfeller fikk også sovjetiske kvinner barn med henholdsvis en jugoslav, en tsjekker, en polakk og en franskmann.¹⁰² Barna og mødrene ser ut til å ha fått det relativt godt, med en "Frauenabteilung" i Deutsche Arbeitsfront og en "Frauenbetreuung" i Organisation Todt som sørget for at de fikk nok klær og bleier.¹⁰³ RK og Deutsche Arbeitsfront foretok undersøkelser i Luftwaffe-leirene sommeren 1944 for å se på forholdene for de gravide og barna. Norske kvinner i blant annet Sauda og Bodø ga også mødrene klær.¹⁰⁴

I følge de sovjetiske repatrieringsmyndighetene var det 389 barn under 16 år som ble sendt hjem til Sovjetunionen sommeren 1945. I følge repatrieringslistene som finnes i Riksarkivet, så var det minst 420 barn mellom 0 og 15 år som ble sendt hjem. Minst 126 barn ble født i Norge fra 1943 til 1945. De første barna som ble født i Hammerfest i januar og mars 1943, ble truet av de tyske myndigheter med å bli satt bort, på grunn av at moren trengtes i arbeidet. Det ble ikke gjennomført. Debatten gikk også på om faren var tysk, norsk eller sovjetisk. Var faren tysk, skulle barnet tas fra moren. Det ene barnet hadde faktisk en tysk far, men det skjedde ikke noe med barnet. I 1944 var det en sovjetisk kvinne som ba om at norske myndigheter tok seg av det nyfødte barnet da den tyske barnefaren var død. Det ble ikke gjennomført. Bare i et tredje tilfelle i Oslo ble barnet tatt fra moren, det er uvisst om det var frivillig eller ikke.¹⁰⁵ I Tyskland ble sovjetiske kvinner som var gravide, oppfordret til å ta abort, noe anslagsvis en fjerdedel gjorde.¹⁰⁶ Dette skjedde ikke i Norge.

3.6.3 De franske sivile tvangsarbeiderne i Norge

102 Privat eie. Dokumenter angående fødte barn.

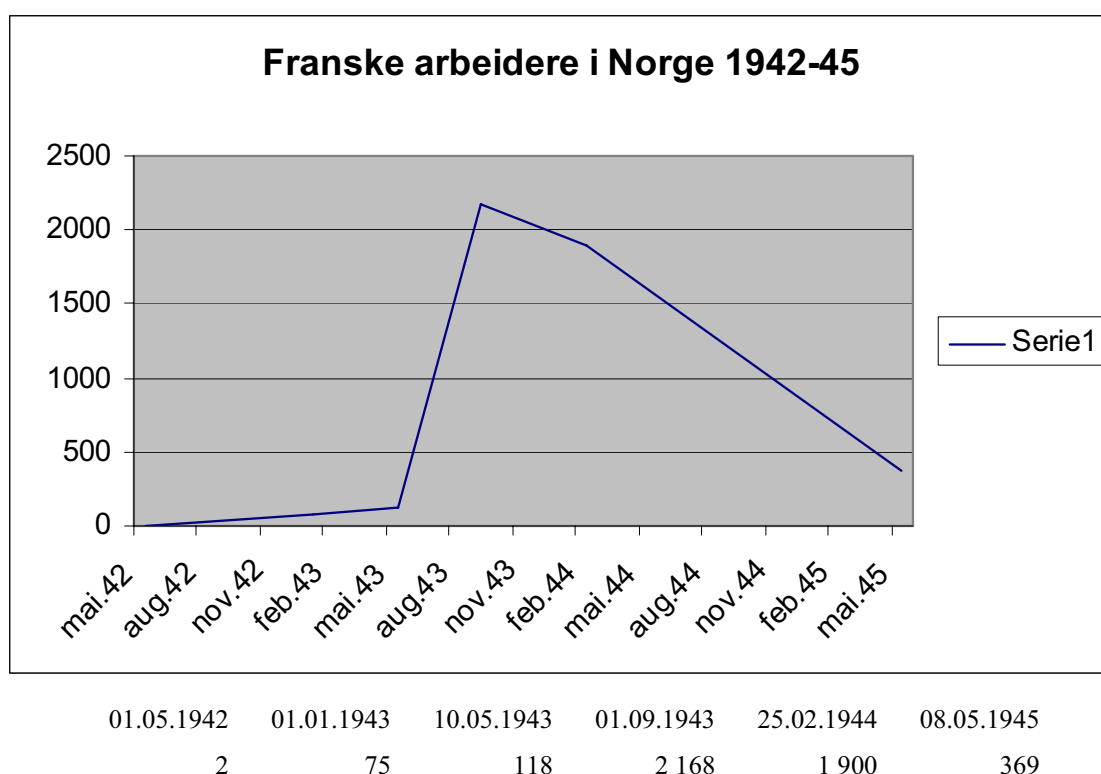
103 RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 26. Fra Frauenbetreuung ved Organisation Todt til RK, abt. Lebensborn 16.02.1944 og fra Frauenabteilung ved Deutsche Arbeitsfront til RK 06.03.1944.

104 Intervju med Elvira Ekholdt, Sauda juni 2001 og brev fra Marfa Stepina, Ukraina 24.03.2008.

105 Informasjon fra Riksarkivet. Rikshospitalet. Kvinneklinikken 1941-60. F-journaler-protokoller.

106 Schwarze 1997: 147

Antallet franske sivile tvangsarbeidere i Norge under krigen har aldri vært undersøkt. Så vidt jeg vet, har det bare vært forskning på polske sivile tvangsarbeidere i Norge, ellers ingen andre nasjonaliteter.¹⁰⁷ De franske sivile tvangsarbeiderne var fordelt med rundt halvparten i byggingen av aluminiumsfabrikkene for Nordag og Nordisk Lettmetall, den andre halvparten arbeidet for Organisation Todt, på ulikt anleggsarbeid. Det var grovt sett to grupper franskmenn i Norge, dem som var blant de ”frivillige” i Organisation Todt, eller i STO-gruppen i Nordag som var tvangssendt. Den første gruppen kan ha vært på ca. 200 mann, den andre på ca. 2 200. Det finnes nøyaktig antall på franske menn og kvinner på de ulike steder i Norge fordelt på tre ulike tidspunkt. I tillegg har jeg funnet tall i brev og lagt sammen antall i 1942 og 1. januar 1943. Oversikten under viser totalantallet på seks tidspunkt under krigen.¹⁰⁸

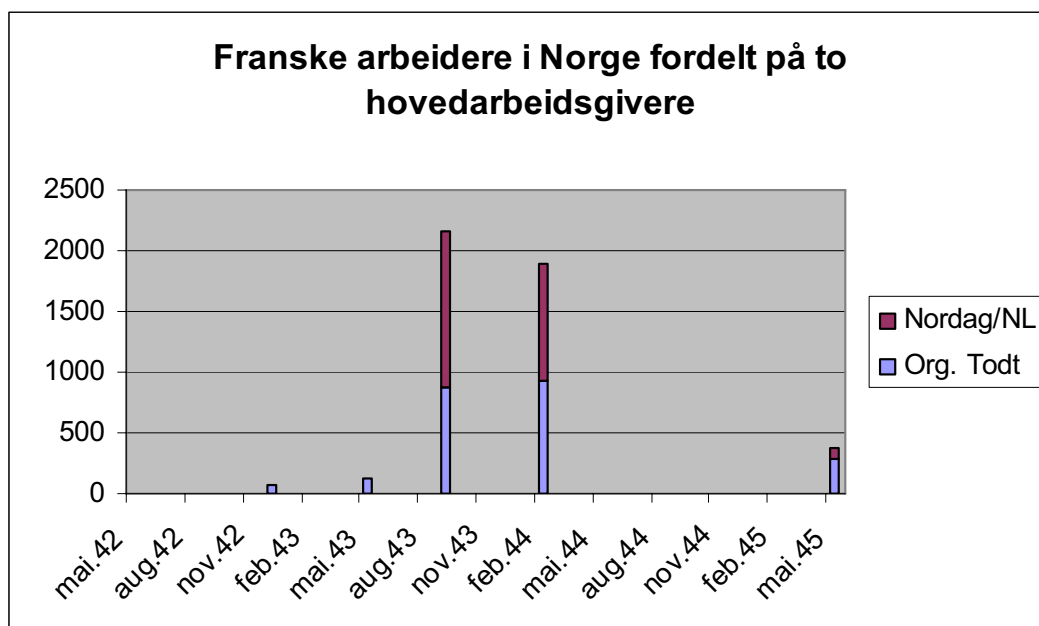

Men antallet repatrierte franskmenn ifølge den britiske oversikten per 24. oktober 1945 viser et høyere antall enn i mai 1945. Så mange som 1 060 sivile er registrert da. Jeg finner ikke

107 Denkiewicz-Szczepaniak, Emilia. I: *Historisk tidsskrift* 2/1997. Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig.

108 a og b) RA. Organisation Todt. Arbeitseinsatzkartie für firmenangehörige. Eske 4...c) Brev av 15.05.1943 angående antall franskmenn i Organisation Todt. d) RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Bestand und Bedarf an Bau- und Montagearbeitern 01.09.1943. d) og e) RA. Organisation Todt. E3e – Einsatz von Ausländern, Häftlinge und Kriegsgefangenen, 1942-1945. Eske 12 Aufstellung über den Einsatz von Franzosen in Norwegen. Stand 25.09.1943 og abgabe 25.02.1944. f) 08.05.1945. Nordag A/S 1945. Totalbelegg per 01.05.45. Det var hele tiden mange franskmenn som dro hjem på ferie og ikke kom tilbake.

noe fullgodt svar på dette. Videre vises fordelingen over tid på de to hovedaktørene, Organisation Todt og Nordag/Nordisk Lettmetall.¹⁰⁹

	01.05.1942	15.12.1942	10.05.1943	01.09.1943	19.02.1944	08.05.1945
Org. Todt	2	75	118	872	931	281
Nordag/NL		0	0	1296	969	88

Det var få franske kvinner i Norge, bare seks er registrert i 1943, det steg til ti i 1944. Ei var i Årdal for Nordag, de andre var i Organisation Todt. En helt annen gruppe var franske kvinner som kom hit som prostituerte. I desember 1942 ble det opprettet en bordell i Oslo der det i løpet av krigen var 120 franske prostituerte. Noen av disse var også en periode på Holms hotell på Geilo.¹¹⁰

3.7 Oppsummering

I dette kapitlet har jeg undersøkt hvem som var aktørene i tvangsarbeidersystemet i Norge under annen verdenskrig. Det var både de tyske sivile myndigheter i Norge, tyske militære og sivile organisasjoner som var bestemmende med hensyn til å benytte sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge. Reichskommissariat, som var den tyske sivile myndighet i Norge, var øverste myndighet for de sivile sovjetiske tvangsarbeiderne. Organisation Todt

¹⁰⁹ Jamfør kilder i note over.

¹¹⁰ Hjeltnes, Guri. (red) Norge i krig bind 5-Hverdagsliv. 1986: 77f. og <http://www.lebensbornnorway.org/lebehjem.htm#holm>

hadde hovedansvaret for store byggearbeid i Norge og var den aktøren som engasjerte flest tvangsarbeidere – både sovjetiske krigsfanger og sivile fra rundt 20 land i Europa. Andre aktører var Nordag og Nordisk Lettmetall, som igjen hadde mange tyske og norske firma under seg. Tvangsarbeiderne var i både sivil og militær sektor i Norge, men de fleste sovjetiske og franske tvangsarbeiderne var ikke under militær ledelse. Norges ressurser var en av årsakene til at de utenlandske tvangsarbeiderne ble sendt til Norge. De ca. 7 500 sovjetiske tvangsarbeiderne ble sendt hit først og fremst for å bygge aluminiumsfabrikker og arbeide på frostfiletfabrikker. De kom hit i 1942–1943, først da det ble vanskelig å skaffe norsk arbeidskraft. De 2 300 franske tvangsarbeiderne som hovedsakelig kom i 1943, arbeidet dels for å bygge aluminiumsfabrikker, dels for Organisation Todt i arbeid på bl.a. Nordlandsbanen. Den største arbeidsgiveren var derimot militær, og fikk sivile sovjetiske tvangsarbeidere sent i krigen. Luftwaffe benyttet muligheten til å få hjelpearbeidere til utbyggings- og vedlikeholdsarbeid på flyplassene. I 1944 fikk Luftwaffe sendt over 3 300 sovjetiske menn, kvinner og barn til å arbeide på åtte flyplasser over hele Norge. Denne gruppen var flyktninger og deporterte fra østfronten, der den tyske hæren led store nederlag. Årsaken til at de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne ble sendt til Norge, reflekterer forholdene i Tyskland, der det ble importert store mengder av arbeidskraft fra hele Europa og Sovjetunionen. Det var behov for mange hjelpearbeidere, derfor ble det hentet ufaglærte arbeidere fra Sovjetunionen. Men også franskmenn med andre yrker ble tatt til Norge, der de ble satt til helt andre yrker enn de var utdannet til. Den økonomiske diskrimineringen vises i selve utvelgelsen av arbeidere. Var en tjenesteforpliktet og sendt til Norge via et firma, ble personens status en annen enn om en ble tvangssendt til Norge og bare satt til et yrke. Hvordan den rasemessige diskrimineringen konkret gjorde seg utslag i arbeidet og dagliglivet til de sovjetiske tvangsarbeiderne, vil jeg undersøke i neste kapittel.

Kapittel 4 Arbeids- og levetilstandene blant de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere

4.1 Generelt om arbeids- og levetilstand

Hovedhypotesen i denne oppgaven er at sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge ble diskriminert i forhold til franske sivile tvangsarbeidere på grunn av raseinndeling. De sovjetiske sivile tvangsarbeidere fikk fra 1942 forordninger som satte dem på linje med sovjetiske krigsfanger. For eksempel var det piggrådgerde rundt brakkeleiren, forpleiningen var like dårlig som krigsfangenes, og det var lov til å slå arbeiderne.¹¹¹ Som påpekt i punkt 2.2 var det en utvikling der de sovjetiske tvangsarbeiderne i Tyskland fra mars 1944 fikk samme status som andre utenlandske arbeidere. Denne endringen kom litt senere i Norge, slik at fra 1. januar 1945 var sovjetiske sivile tvangsarbeidere likestilt med andre utenlandske arbeidere i Norge. Ble endringene som kom fra rikskommissæren i Norge i 1945, satt ut i livet? Dette følges opp under gjennomgangen av arbeids- og levetilstandene for sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge. De franske sivile tvangsarbeidere ble fra de kom i mai 1943, likestilt med franskmenn og andre utenlandske arbeidere som ikke var tvangssendt. Dvs.. at franskmennene i utgangspunktet sto på et nivå over de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. Men begge grupper var kommet til Norge på grunnlag av tvang. Enten som resultat av våpenbruk i Sovjetunionen eller trusler om fengsling i Frankrike.

Undersøkelsen i dette kapitlet vil sammenligne sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere for å se hvilke følger raseinndelingen fikk i hverdagen for de sovjetiske tvangsarbeiderne. Jeg vil legge mest vekt på følgende områder blant arbeids- og levetilstandene: lønnsforhold, forpleining, dødsårsaker, frihetsbegrensningen og følgene av overtredelser av reglene. Jeg undersøker forholdene på flere steder i Norge, og sammenligner i noen tilfeller med forhold i Tyskland. For å kunne sammenligne forholdene for sovjetiske og franske tvangsarbeidere i Norge er det en fordel å undersøke steder og firma der begge nasjonaliteter var representert. I dette tilfellet dreier det seg nesten bare om Nordag i Årdal og Saudasjøen. Ellers var de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne spredt over hele landet i større og mindre grupper. Nordag hadde halvparten av franskmennene og en tredjedel av sovjeterne. De beste skriftlige kilder er fra firma under Nordag, også de fleste muntlige kilder er fra sovjetiske og franske

111 Herbert 1997: 166. I følge et dekret av Reichsführer-SS og sjef av det tyske politi, Reinhard Heydrich 20.02.1942. Dekretet het "Einsatz von Arbeitskräften aus dem Osten".

tvangsarbeidere som var under Nordag. Tvangsarbeidernes egne opplevelser av oppholdet i Norge tas også opp. Utfordringene som muntlige kilder gir, ble tatt opp i punkt 1.2. Fra brev som jeg har mottatt de siste år, intervjuer og samtidige brev finnes mange subjektive delforståelser av livet i Norge. Hva som synes vanskelig, kommer godt frem i begge typer muntlige kilder. Nøyaktige tall og fakta er det ikke alltid så mye av i brevene, men de kan bekrefte enkelthendelser og en generell opplevelse av situasjonen. En spesiell kilde er en dagbok som en franskmann skrev, som er under oversettelse. Den viser hvordan livet som tvangsarbeider ble erfart, uten den distanse og vurdering som kommer etter lengre tid.

Som nevnt i punkt 2.1 var følgene av behandlingen av sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland på et tidlig tidspunkt klart for de nasjonalsosialistiske myndighetene.

Sikkerhetstjenesten i Tyskland samlet klagene fra sovjetiske tvangsarbeidere i september 1942 i ni punkter:

1. Den tyske rekrutteringen i de sovjetiske områdene, som ikke undersøkte om arbeideren virkelig kunne arbeide.
2. Kategorisering som østarbeidere, som er en gradering i forhold til andre nasjonaliteter.
3. Arbeider i yrker som en ikke er utdannet i.
4. Innkvartering i leirer med piggtråd rundt uten mulighet for å forlate leiren utenom arbeidstid.
5. Hard behandling av vakter og enkelte andre utenlandske arbeidere.
6. Katastrofalt lave matrasjoner.
7. Ekstremt lave lønninger, som gjorde det umulig å sende noe hjem til familien.
8. Begrensninger på postforsendelser, som bare tillot å sende brev to ganger i måneden.
9. Konflikten mellom løfter og virkelighet.¹¹²

Var det på de samme områdene som de sovjetiske tvangsarbeiderne opplevde livet vanskelig i Norge frem til 1. januar 1945? Flere av de samme punktene undersøkes, spesielt der det går an å tallfeste forskjellene mellom de sovjetiske og andre utenlandske tvangsarbeidere. Disse områdene det ble klaget på, var bestemt av de tyske nasjonalsosialistiske myndighetene på forhånd.¹¹³ I Tyskland i 1942 ser det ut til at diskrimineringen fungerte i praksis. De tyske firmaene, arbeidslederne og andre ser ut til å ha fulgt retningslinjene som var lagt opp fra de nasjonalsosialistiske myndigheter, sikkerhetstjenesten og andre instanser for de slaviske arbeiderne. Mitt anliggende er å se om dette også var regelen fra alle aktører i Norge.

112 Herbert 1997: 174. September 1942. Zentralamt für die Völker des Ostens.

113 Herbert 1997: 164.

Begrepene arbeids- og levetforhold er sentrale i besvarelsen av problemstillingen.

Arbeidsforhold er alle forhold som har med arbeidet å gjøre, for eksempel hva slags arbeidsavtaler som etableres mellom arbeidsgiver og arbeidstaker. Økonomiske forhold som lønn og mulighet for overtidspenger er viktig, i tillegg hva slags økonomiske rettigheter som tilbys i tilfelle sykdom. Hva slags arbeid en blir satt til i forhold til yrkesbakgrunn, er spesielt interessant i forhold til problemstillingen.

Levetforhold er alle forhold som har med hvordan livet i hverdagen tilrettelegges. Det kan være både de basale behov, som forpleining og boforhold. Også kultur og religionsutøvelse kommer inn i en større sammenheng. Boforholdene vil også påvirke hverdagen. Her er alle arbeiderne tatt ut av sin vante livssituasjon og flyttet inn i en helt ny, i et annet land.

Helseforholdene er viktige, og kommer inn under både arbeids- og levetforhold.

Siden disse menneskene fra Sovjetunionen og Frankrike var tvangssendt, kom også frihetsbehovet sterkt frem. Hvor mye frihetsbegrensning i dagliglivet var det for disse to nasjonaliteter? Førte tvangsarbeidet til sabotasje og hvis tvangsarbeidere ble arrestert for å ha overtrådt tyske lover og forordninger, ble da sovjetiske tvangsarbeidere gitt strengere straff?

4.1.1 Arbeidsforholdene: generelt

A) Ansvarsforholdene

Hvem hadde ansvaret for tvangsarbeidernes ve og vel i Norge? I punkt 3.1.2 redegjorde jeg for hvordan ansvarsfordelingen var mellom det enkelte firma og de tyske sivile ansvarlige myndigheter i Norge. I praksis ville det si at det oftest var tre ansvarsnivå over tvangsarbeideren. Et eksempel er fra Nordag i Årdal. Tvangsarbeideren arbeidet for eksempel i malerfirmaet Stensland & Johnsen. Nordag sto så over firmaet og korresponderte med dem når det gjaldt arbeid og lønn, mens Nordag fulgte forordningene som RK utstedte. Nordag hadde eksklusiv kontakt med RK. I tillegg hadde sikkerhetstjenesten makt, og det var to mindre aktører som sto på arbeidernes side. De enkelte firma hadde altså bare ansvaret for arbeideren på arbeidsplassen og utbetalte lønn. Nordag hadde ansvaret for all forpleining og eventuell innleggelse på sykehus. Det samme forholdet med et firma under seg, hadde sannsynligvis Luftwaffe ved flere flyplasser, eventuelt tok de selv ansvaret for arbeidet og

arbeiderne. Ved frostfiletfabrikkene Frostfilet A/S og Vertilo hadde de bare to nivå. Arbeiderne forholdt seg til bedriften og bedriften forholdt seg til RK. RK var øverste instans, som bestemte og kunne forbedre eventuelle dårlige forhold for de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne. I gjennomgangen skal det bl.a. undersøkes om RK eller aktører på lavere nivå tok initiativ for å bedre arbeids- eller leveforholdene. Deutsche Arbeitsfront i Norge og velferdsorganisasjonen Sol i Arbeid arbeidet for arbeidernes sosiale velferd. Mellom aktørene på arbeidsgiversiden, var det en viss utvikling av informasjon. Det ser ut til å gå mer generelt på synet på de sovjetiske sivile tvangsarbeidere, ikke så mye på konkrete saker.

Gjennom sine anvisninger ("*Dienstanweisung*") for hvordan arbeidsforholdene i Norge skulle fungere best mulig, kom Deutsche Arbeitsfront i mars 1944 med informasjon angående behandlingen av sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Denne informasjonen skulle gis fortrolig til bedrifter som har ansatt sovjetiske arbeidere.¹¹⁴ Anvisningen inneholdt en positiv argumentasjon i et vedlegg som har mange sitat fra Erich Dwingers "Wille und Macht" fra 1943. Dwinger går inn for å bedre forholdene for sovjetiske arbeidere og krigsfanger, for å vinne dem for Tysklands sak. En skal stadig peke på hvorfor arbeideren gjør sitt arbeid, for at Tyskland skal vinne krigen. Dwinger pekte på at de sovjetiske arbeiderne måtte få styre seg selv mer, alt for at de skal gjøre bedre arbeid. Erich Dwinger skrev: "... det er den største oppgaven som ligger foran, å vinne det russiske folk for den europeiske folkefamilie" og "Snakker du til ham [russeren] som et udyr, så blir han som et udyr. Snakker du til ham som et menneske, blir han mottakelig som et menneske". "En primitiv fremheving av herrestandpunktet er alltid falskt ..."¹¹⁵ Var dette nye tanker fra de nasjonalsosialistiske myndigheter? Allerede i februar 1942 hadde Deutsche Arbeitsfront, østministeriet og andre organer i de tyske styrende organer ønsket å vinne sovjeterne over på tysk side med å behandle dem bra. Men de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter og sikkerhetstjenesten fikk lenge overtaket i å få bestemme hvordan de sovjetiske tvangsarbeiderne skulle behandles. Organisation Todt tok også opp det samme tema i et rundskriv til alle lokale byggeledelser i januar 1944.¹¹⁶ I Norge fikk alle ledere i bedrifter med sovjetiske sivile tvangsarbeidere dette skrevet, men ble det fulgt opp med en bedre behandling av de sovjetiske tvangsarbeidere? Det

114 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Fra Landesgruppe der NSDAP in Norwegen, Die Deutsche Arbeitsfront til Ortsobermänner i Norge. Dienstanweisung nr. 22, 28.03.1944.

115 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Fra Landesgruppe der NSDAP in Norwegen, Die Deutsche Arbeitsfront til Ortsobermänner i Norge. Vedlegg til dienstanweisung nr. 22, 28.03.1944. Fra Erich Dwinger. Hefte nr. 4 kalt Wille und Macht. 1943.

116 RA. Organisation Todt. EIM-51. Verordnungs- und Mitteilungsblätter. Sammlung 1940–1945. E. 47. Organisation Todt 06.03.1944. Vedlegg til document.

kan ha påvirket noe, men det var resultater bedriftslederne hele tiden ville ha. Alt som kunne hjelpe til å øke produktiviteten uten for mye anstrengelser, var en fordel. I et brev fra Deutsche Arbeitsfront i juli 1944, omtales det at rikskommissæren var svært interessert i at alle de utenlandske arbeiderne fikk et tilfredsstillende tilsyn.¹¹⁷ Dette gjelder nok mer de sosiale behov som arbeiderne hadde, men vitner likevel om at han regner dem som veldig viktige for krigsindustrien i Norge.

Alle sovjetiske sivile tvangsarbeidere skulle bære OST-merket på arbeidsklærne, på venstre side av brystet. OST som står for ”Ostarbeiter”, var et lite firkantet tøymerke i hvitt og blått.¹¹⁸ På flere bilder fra Norge kan merket sees, men ofte bærer de det ikke. De måtte sikkert bare bære det på arbeidet og hvis de var utenfor leiren. Kvinnene i for eksempel Hammerfest ønsket ikke å bære merket da de gikk ut av leiren og inn i byen. De fant på en måte å ta det lett av og på. Da de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne kom i 1944, ville RK at alle de nye måtte få OST-merket.¹¹⁹ Det kom nye ordninger, der de tre store folkegruppene russere, ukrainere og hviterussere skulle få hvert sitt nasjonalitetsmerke istedenfor OST-merket. Dette ble lansert 19. juni 1944 i Tyskland, men det er ikke kjent om det fikk effekt i Norge. Enda en ny ordning ble lansert 25. juli 1944 der arbeidere som hadde vist en fremragende prestasjon i arbeid, fikk som premie å slippe å bære merket.¹²⁰

B) Lengden på arbeidsforholdet

Lengden på arbeidsforholdet for de franskmenn som kom som ”Stammarbeiter”, ”Dienstverpflichtet” og ”Zugewiesener” i 1942, var arbeidskontrakter for et år med mulighet for tre måneders forlengelse. De tvungne franskmenn i arbeidstjenesten STO (*Le Service du Travail Obligatoire*) hadde i loven av 19. februar 1943 fått fastsatt en tidsperiode på to år.¹²¹ Nordag meldte i november 1943 at de hadde fått kontraktene som franskmennene skrev under på i Frankrike. De var forbauset over at franskmennene bare hadde underskrevet arbeidskontrakt for et år. Nordag hadde antatt at de ville være disponible til krigen sluttet eller

117 RA. FD. 5328/45. Fra Deutsche Arbeitsfront i Norge til Deutsche Arbeitsfront i Tyskland 01.07.1944.

118 Bestemmelsen dateres til 20.02.1942. Allgemeinen Bestimmungen über Anwerbung und Einsatz von Arbeitskräften aus dem Osten. RA. RK. Hauptab. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 75. Til Deutsche Arbeitsfront i Norge 16.12.1942.

119 RA. RK. Hauptab. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 2. Aktennotiz fra Wöhr 02.06.1944.

120 Herbert 1997: 291 og note 165.

121 Zielinski 1995: 240.

byggeprosjektet var ferdig.¹²² Organisation Todt i Norge svarte Nordag og mente at hvis en økte arbeidsgleden og innsatsviljen, så ville franskmennene få lyst til å binde seg til videre arbeidstjeneste i Norge når året var omme. 19. februar 1944 vedtok arbeidsamtet i Berlin at Organisation Todt kunne tjenesteforplikte dem ytterligere et år, slik at franskmennene i STO var bundet til å være i Norge til våren 1945. Begrunnelsene manglet, for det var behovet for arbeidskraft som var viktigst.¹²³

For de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne (*”Ostarbeiter”*) i Tyskland og Norge var det ikke satt noen tidsbegrensning på tvangsarbeidet. Ikke før den nye forordningen for sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge kom 31.12.1944, sto det at arbeidstiden maksimalt kunne være tre år, med start fra 1. august 1942. Dette medførte at de tidligste sovjetiske tvangsarbeiderne i Norge kunne bli fri 1. august 1945. De sovjetiske tvangsarbeiderne måtte først få samme status som andre utenlandske tvangsarbeidere, før de fikk en dato for opphør av tvangsarbeidet.

C) Yrkesutøvelse i hjemlandet og i Norge

De sovjetiske kvinnene og mennene var for det meste hjelpearbeidere i firma i Norge. En oversikt fra Nordag fra 1. Juli 1943 over fagarbeidere og hjelpearbeidere i bygge- og metallfagbransjen viste at det bare var 20 sovjetiske fagarbeidere av 2 292. Franskmennene hadde flere som var fagarbeidere, til sammen 363 av 1 260 var fagarbeidere i byggebransjen eller metallfagbransjen.¹²⁴ Som jeg viste i punkt 3.4, per 1. juli 1943, manglet Nordag og Nordisk Lettmetall 1 675 fagarbeidere. Et utvalg av 361 sovjetiske sivile tvangsarbeidere som kom til Nordag i Saudasjøen i mars 1943, viste at 34 hadde en utdannelse, mens 327 var landarbeidere. Av de 34 var 16 håndverkere, sju fagarbeidere og 11 hadde diverse yrker.¹²⁵ Dette var nok en vanlig andel: under 10 prosent av de sovjetiske tvangsarbeiderne hadde ikke noen utdannelse. Dette samstemte ikke helt med det som tidligere var planlagt. I følge planene fra RK fra januar 1942, var det ønskelig at av 1 900 sovjetiske arbeidere, skulle 60 prosent være landarbeidere. Nordag ønsket dem til å kunne utføre enkle oppgaver og slikt som få

122 RA. Organisation Todt. Fra Nordag til Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft 10.11.1943.

123 RA. Organisation Todt. E1D- Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942–1945. Eske 15. Fra Organisation Todt til abt. Arbeit und Sozialwesen 19.02.1944.

124 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, Abt. Arb. und Sozialwesen eske 67. Bestand und Bedarf an Bau- und Montagearbeitern 01.07.1943 og brev fra Abt. Arbeit Sozialwesen til I.G. Farbenindustrie 07.05.1943.

125 RA. Organisation Todt. E3f-Transport- und Nachschubangelegenheiten, 1942–1944. Eske 19. Transportliste nr. 76, 04.03.1943.

andre ville gjøre, nemlig det hardeste og skitneste arbeidet. Dette stemte når en ser på hvor de sovjetiske arbeiderne for eksempel i juni 1943 ble fordelt på firma i Årdal: Flesteparten var engasjert i grovarbeid, som å grave grøfter og arbeide i grustak. De franske sivile tvangsarbeiderne hadde også andre yrker enn det Nordag trengte, bare omtrent en tredjedel var bygge- og metallfagarbeidere. De fleste av franskmennene ble hjelpearbeidere men etter hvert som antallet franskmenn minsket, fikk flere bedre jobber som passet til deres yrkesutdannelse, eller som hjelpere på kontor og kjøkken. Franskmenn måtte også bruke spade og løfte stein, men det ser ut til at det var i mindre grad enn sovjeterne.

En beskrivelse fra en franskmann i Øvre Årdal gir et bilde av et hierarki blant de nasjonaliteter som arbeidet der. Marcel Sirot forteller at de sovjetiske tvangsarbeiderne var i grustaket og franskmennene var håndlangere, ofte for nordmenn som var fagarbeidere. Over seg hadde franskmennene norske arbeidsledere i norske firma og tyske arbeidsledere i tyske firma. Over firmaene var det tyske ledere i Nordag for hele Øvre Årdal.

Frykten for påvirkning fra kommunistisk tankegang var med og gjorde at sovjetiske arbeidere i utgangspunktet bare skulle arbeide i grupper mest mulig adskilt fra tyske arbeidere.¹²⁶ Arbeidslivet fungerte ikke slik i praksis. Da det ble behov for arbeidere som kunne utføre spesialiserte oppgaver, ble også sovjetiske arbeidere satt inn. Allerede fra juni 1942 fikk også sovjetiske arbeidere opplæring til spesialiserte oppgaver, som å betjene maskiner og annet.¹²⁷ Det ble utgitt egne tysk-russiske ordbøker med beskrivelser av verktøy og tekniske ord. Deutsche Arbeitsfront ga i begynnelsen av 1943 ut et eget hefte med retningslinjer for opplæring av utenlandsk arbeidskraft.¹²⁸ I Årdal i juni 1943 fikk 12 ufaglærte opplæring til å bli mekanikere på Nordags verksted. Av 12 sovjetere som var ansatt som hjelpearbeidere hos taktekkerfirmaet Otto Bydall, rykket sju opp til å bli spesialarbeidere 2. juni 1943. Andre ble malere, de rykket dermed også opp til å bli spesialarbeider og fikk samme lønn. Mange ble formenn, dvs.. leder for et arbeidslag og fikk dermed samme lønn som en fagarbeider fikk.¹²⁹ Det var det høyeste en utenlandsk arbeider kunne tjene i byggebransjen i Norge. I Bodø prøvde Frostfilet A/S å lære opp de sovjetiske tvangsarbeiderne der til å filetere fisken. Men

126 Herbert 1997: 166, 185f.

127 Herbert 1997: 186, 288. I Tyskland var det Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz, Fritz Sauckel og Deutsche Arbeitsfront som lanserte denne kampanjen.

128 RA.RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 23. Die Deutsche Arbeitsfront. Betriebs-Information. Nr. 2a-1943.

129 RA. Organisation Todt. E3i-kartei. Eske 32. Brev fra Nordag til Generalbevollmächtigten für die Regelung der Bauwirtschaft Oslo 07.10.1944.

etter en tid fant bedriften ut at arbeidskapasiteten til tvangsarbeiderne bare var en sjettedel av en nordmanns.¹³⁰ Under Nordag i firmaet Stensland & Johnsen var franskmenn fagarbeidere, sovjetere var bare hjelpearbeidere og dem som var under 18 år fikk den laveste lønnen. I dette firmaet ble ingen sovjetere spesialarbeidere.¹³¹ Franskmennene i Larvik klaget på at de arbeidet med betongarbeid, når de var kontorister og lærere. Sjefen for firmaet Ludwig Bauer i Larvik sa det samme, at franskmennene, som delvis er lærere, var uegnet til arbeidet. De var uvant med arbeidet og uvillige til å arbeide. Også fra seks norske firma er det funnet uttalelser om tvangsarbeiderne. Tre av sjefene gir uttalelser om at de ikke ønsket utenlandske arbeidere til å arbeide under sitt firma. Den første uttalelsen er fra 1944, de andre to er fra rettssaken etter krigen i forbindelse med siktelse om landssvik. Sjefen for et Oslo-firma klaget i februar 1944 på at franskmennene som han hadde til disposisjon var lite øvet i arbeidet og har vist seg uegnet. To andre sier at de ble tvunget til å ta dem inn i firmaet. Den ene sier at han ikke ville ha dem i sitt arbeid. Uttalelser fra etter krigen der det er snakk om spørsmål om siktelse for økonomisk landssvik, kan være feilaktige. Dette kan være sagt for å mildne sin rolle som sjef for et firma som engasjerte sovjetiske og franske tvangsarbeidere.¹³²

For å oppsummere: de sovjetiske arbeiderne skulle bare være hjelpearbeidere, men behovet for spesialisert arbeidskraft gjorde at mange sovjetiske tvangsarbeidere ble spesialarbeidere og formenn, allerede fra 1943 i ulike bedrifter. Flere blant franskmennene hadde en utdanning, ca en tredjedel av alle franskmenn i Nordag var metallfag- og byggfagsarbeidere. Mange hadde annen yrkesutdanning, men de kunne bare bli hjelpearbeidere i Norge. Først da det ble færre franskmenn i Nordag, kunne de få utøve sine yrker. Noen firma ønsket ikke slike arbeidere som ikke var utdannet i det yrket som de trengte. Men Nordag hadde fått færre fagarbeidere enn de trengte og måtte bruke folk fra helt andre yrker.

D) Arbeidsinnsatsen

Hvis arbeiderne var tvangssendt og ikke utdannet til arbeidet som trengs og firmaene ikke ville ha dem i arbeidet, så er det ikke rart at det ble frustrasjoner fra begge parter.

Sannsynligvis ville også de fleste tvangssendte arbeidere arbeide minst mulig. Det ble klaget

130 RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 65. Vermerk av Böhm 25.02.1943.

131 Nordag. F-Techn. Bau. Eske 9. Stunden über ausgeführte Malerarbeiten i flg. Tagesrapport. 10.03.1944.

132 RA. L-saker. Oslo Politikammer. Dom 3410. F-S. Oslo Politikammer. Forelegg 7977. F.T. Bergen Politik. Forelegg i mappe 59. O.J.G.

fra alle nivå på arbeidsinnsatsen hos de franske tvangsarbeiderne. Sjefene for Nordag i Saudasjøen klaget over effektiviteten hos sine utenlandske arbeidere: ”[...] når det gjelder arbeidsinnsatsen til de sovjetiske og franske arbeiderne, så er arbeidsytelsen deres usedvanlig skuffende. De lateste folkene som vi har på dette byggestedet, er franskmennene. På andre plass kommer de sovjetiske arbeiderne. Arbeidsytelsen er også sterkt influert av det dårlige været og den mangelfulle bekledningen”.¹³³ Nordag klaget også på 150 franskmenn som var overført fra Herøya, fordi de var uvillige til å arbeide. Da de ble sendt til Organisation Todt, arbeidet de bedre. Nordag ville ha dem sendt til en straffeleir.¹³⁴ Ved en inspeksjonsreise til leirer under Nordag i februar 1944, kom Engelhardt, lederen for avdeling arbeid og sosialvesen, med en uttalelse om at franskmennene overalt utviste en stor passivitet. De unndro seg arbeid og når det var dårlig vær, steg sykefraværet kraftig. Engelhardt foreslo å sende dem til annet egnet arbeid i Tyskland.¹³⁵ Byggeavdelingen for Organisation Todt i Kirkenes hadde franskmenn i arbeid januar 1944. En ingeniør omtalte arbeidet de gjorde og sa at sammenlignet med de gode arbeiderne fra firmaet Stephan, så var én Stephan-arbeider bedre enn ti franskmenn.¹³⁶ I punkt 4.2.4 skal jeg se nærmere på hva som skjedde når det gikk så langt at de sovjetiske og franske arbeidere nektet å arbeide.

I korrespondanse til Frankrike som ble undersøkt av den tyske sensuren, ble det i juni 1943 funnet tre brev der avsenderen var positiv til å være i arbeidstjenesten i Norge. Dette gjaldt både Herøya og Årdal. En uttalte seg om sine dårlige arbeidskamerater, som oppførte seg avskyelig. Vedkommende arbeider skriver at han liker sitt nye liv som en europeisk pionér. Forholdene til de tyske arbeidsledere var angivelig bra og den straff de franske arbeidere måtte ha fått, skal ha vært forårsaket av manglende disiplin. I et brev fra RK til Nordag, beskrives denne brevskriver og en annen, etter ytterligere observasjon, til å være egnet til nøkkelstillinger. RK mener at slike personer vil forbedre stemningen blant de franske arbeiderne.¹³⁷

133 RA.RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 69. Brev fra Nordag i Saudasjøen til RK.

134 RA.RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Fra Organisation Todt til Nordag 17.11.1943.

135 RA.RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 99, m. 1. Aktennotiz av Engelhardt 17.02.44.

136 RA. Organisation Todt. E3e – Einsatz von Ausländern, Häftlinge und Kriegsgefangenen, 1942-1945. Eske 12. Brev fra ingeniør Lüers ved Organisation Todt i Kirkenes til Organisation Todt i Oslo 21.01.1944.

137 RA.RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 69. Auswertungsergebnis fra Ausländers-Briefprüfungsstelle Hamburg til RK, juni 1943 og Fra RK, Arbeit und Sozialwesen til Nordag 05.07.1943.

Noen unntak for det harde arbeidet finnes det også, som Vasylij Rodyk i Årdal erfarte: ”I Årdal arbeidet jeg i det tyske firmaet ”Geiger”, som la en vannledning gjennom byen ved hjelp av 600 mm grunnrør. Vi var tolv stykker som la rør, resten gravde dype kanaler. Tyskeren som valgte oss og som nå ble vår sjef, viste seg å være et godt menneske. Han het Sjaki. Han tok seg av oss og pleide å si: ”Jeg trenger ikke den jobben som dere utfører”. Derfor anstrengte vi oss ikke særlig mye. Men i kantinen krevde han doble porsjoner til oss. Han interesserte seg for våre liv og kom ofte på besøk til oss. Vi var glade i ham, inviterte ham på fester og vi ble fotografert sammen med ham. Han fortalte at hvis disse fotografiene havnet hos sikkerhetstjenesten, så hadde det ikke blitt sett mildt på.¹³⁸

E) Arbeidstiden

Arbeidstiden var ifølge ”Ausländer-Bautarif-Nord” av 19. januar 1943 på 48 timer i uken for utlendinger som franskmennene, unntatt pauser.¹³⁹ Totalt med pauser var franskmennene på arbeid 60 timer i uken. De jobbet hverdager fra 7–9, pause til 9:30 og deretter til 12, så lunsj, og fra 14–18. Lørdag arbeidet de fra 7–9, pause til 9:30 og deretter til 13. Dvs.. åtte og en halv time på hverdager og fem og en halv time på lørdag, totalt 48 timer i uken. Dette stemmer for arbeidet i Statens Vegvesen under Nordag i Årdal. Andre steder arbeidet franskmennene lenger. Marcel Sirot i Øvre Årdal forteller om arbeidstid 6:30–9, så pause, deretter fra 9:30–12, pause fra 12–13:30 og deretter til 18. Lørdag arbeidet en til 13. Ni og en halv time hver dag, inkludert seks og en halv time lørdag utgjør 54 timer i uken. Sirot forteller også om nattarbeid av og til.¹⁴⁰ I firma under Organisation Todt på Hundvåg ved Stavanger og på Hamar arbeidet en 48 timer i uken.¹⁴¹ Sannsynligvis fulgte alle mer eller mindre arbeidstiden i tariffavtalen.

”Ausländer-Bautarif-Nord” gjaldt ikke for sovjetiske eller polske arbeidere. Under Nordag i firmaet Otto Bydall arbeidet de 12 sovjetiske tvangsarbeiderne ulikt hver uke. Den første uken i juni 1943 arbeidet de 62 timer, inkludert fem timer om søndagen. En av dagene var de oppe i 15 timer. Dette endret seg utover høsten, søndagsfri ble vanlig og i 1944 arbeidet de

138 Brev fra Vasylij Rodyk til Årdal sogelag 21.10.2000.

139 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermannsverk. Ausländer-Bautarif-Nord paragraf 2. Byggetariffen ble gjort gjeldende i Norge av rikskommissæren 1. februar 1943. Forordning om ikraftsettelsen av ”Byggetariff Nord for utlendinger” i Norge. Forordningstidend for de besatte norske områder nr. 4-1943. Fra: <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbokundbokid=verord> Tatt ut 05.12.2007.

140 Sirot 1997: 12.

141 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Rapport fra verbindungsmann Heliot til Engelhardt, leder for Arbeit und Sozialwesen.

sovjetiske arbeiderne 54 timer uken, noe som tilsvarer 9,5 timer dagen. Ikke før februar 1945 arbeidet de 8,5 timer dagen. I firmaet Steinsland & Johnsen arbeidet sovjetiske sivile tvangsarbeidere 8,5 timer i juli og desember 1943, mens i februar og september 1944 arbeidet de 9,5 timer dagen.¹⁴² Det ser ut til at det er behovet for arbeid i firmaet på de ulike tidspunkt som styrer hvor mange timer arbeiderne må arbeide. De følger ikke tariffavtalens bestemmelser. I Bodø arbeidet de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne 66–70 timer i uken, inkludert pauser. Det kom av at de var inndelt i skift for at bedriften kunne holdes i gang hele uken. Spesielt i arbeidet med frysing av fisk måtte det være virksomhet hele døgnet, der var det 12-timers skift.¹⁴³ De nye forordningene for sovjetiske sivile tvangsarbeidere fra 1. januar 1945 medførte at arbeidstiden fulgte andre utlendingers arbeidstid. Dette stemmer for firmaet Otto Bydall i Årdal i februar 1945. Ellers savnes dokumentasjon for de firma som var i Årdal i 1945.

F) Lønn ved sykdom

Fra 1942–1944 var situasjonen for sovjetiske tvangsarbeidere slik at ved sykdom og sykehusopphold måtte den enkelte arbeider betale 2,60 kroner per dag, resten dekket bedriften. Franskmennene som betalte sykeforsikring, fikk full lønn under sykdomsoppholdet.¹⁴⁴ Etter 1. januar 1945 ble det likhet for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. Ved sykdom måtte ikke sovjetiske tvangsarbeidere lenger betale selv, nå betalte bedriften de første tre dagene, så gikk en over på sykestrygd. Sovjetiske tvangsarbeidere betalte nå trygdeavgift på 15 prosent, seks prosent mer enn franskmennene.¹⁴⁵

G) Permisjon/ferie

De sovjetiske tvangsarbeiderne hadde ikke rett på ferie. I de nye forordningene av 31. desember 1944, sto det at sovjetiske tvangsarbeidere nå fikk ferie. I motsetning til franskmenn

142 Nordag. Serie F-Techn. Bau. Eskene 6-12. Otto Bydall og Stensland & Johnsen. Tagelohn-Nachweisung for ulike datoer.

143 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Pk. 65. Vermerk fra Böhm 25. februar 1943.

144 RA. RK. Küppers, Hans og Bannier, Rudolf. Einsatzbedingungen der Ostarbeiter. Berlin 1943: og Nordag. F.-Techn. Bau. Stensland und Johnsen. Eske 9, l.m. Regning over sykepenge til franskmenn, september 1943.

145 Forordning om arbeidsbetingelsene i Norge vedrørende arbeidere fra østområdene. Fra Forordningstidend for de besatte norske områder i Norge nr. 1-1945 punkt 7 og 8. Tatt ut 09.12.2006. Fra <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbokundbokid=verord>

og andre utlendinger som hadde 18 dagers ferie, var sovjetborgernes ferie bare på seks dager og den måtte tas ut i leiren. Dette var likevel en stor endring. Feriegrunnlaget gjaldt fra 1. januar 1943 og det var en ventefrist på et år. Dette ville si at de første sovjetiske tvangsarbeiderne som kom sommeren 1942, likevel bare hadde til gode seks dagers ferie da denne ordningen trådte i kraft 1. januar 1945. Det er ikke kjent om noen sovjetiske tvangsarbeidere i Bodø, Hammerfest/Svolvær og Årdal som dette først gjaldt for, fikk en slik ferie.

Per 19. februar 1944 hadde over 334 franskmenn fra Nordag dratt hjem til Frankrike på permisjon, men av de utgatte permisjoner på 257, var bare ti kommet tilbake.¹⁴⁶ 15. mars 1944 fikk franskmennene i Øvre Årdal vite av talsmannen at alle permisjoner var inndratt.¹⁴⁷ Etter dette kom talsmannen for franskmennene med en idé om å la franskmennene i hvert fall få ha ferie i Norge. De hadde på det tidspunktet, i juni 1944, arbeidet 15 måneder uten ferie. Talsmannen foreslo at de fikk en ukes ferie i Oslo. De kunne også skrive under på at de kom tilbake og gjorde de ikke det, gikk det ut over familien. Talsmannen foreslo at de kunne dra fire personer om gangen og en gruppe måtte være vendt tilbake før den neste fikk reise. Forslaget gikk videre til sikkerhetstjenesten, men her ville en ikke at franskmenn skulle ha ferie i de større byene.¹⁴⁸ Senere høsten 1944 viser ferieoversikter fra noen firma på Årdalstangen at franskmenn fikk de 18 dagene med ferie som de hadde rett på. Men franskmennene dro bare til Øvre Årdal, der det også bodde franskmenn.¹⁴⁹

4.1.2 Arbeidsforholdene: lønn

Som jeg har vist, var det forskjeller for sovjetiske og franske tvangsarbeidere når det gjelder arbeidsforhold. En del forskjeller ser ikke ut til å ha annen grunn enn forskjellsbehandling på grunn av raseinndeling. Da skulle det vel også være forskjeller i lønnsnivået mellom de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne? Faktisk så hadde begge nasjonaliteter samme grunnlønn, samme som tyske arbeidere. Men det var lagt inn noen særbestemmelser for de sovjetiske tvangsarbeiderne. Paragrafene om lønn i forordningen av 30. juni 1942 som også

146 RA. Organisation Todt. Fra Organisation Todt, Abt, Arbeitseinsatz til Organisation Todt –zentrale, Berlin. Einsatz von französischen arbeitskräften. 19.02.43.

147 Sirot 1997: 28.

148 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Rapport fra forbindningsmann Heliot til Engelhardt, leder for Arbeit und Sozialwesen og brev fra Nordag til Sikkerhetstjenesten 31.07.1944.

149 RA. Nordag. Serie F-Techn. Bau. Eske 12. Mappe 2. Feriepenger Franzosen 05.09 og 16.10.1944 og permisjonsseddel 04.11.1944. De tok seks dager i september og 12 dager i oktober.

gjaldt for Norge, sa at de sovjetiske tvangsarbeiderne betalte verken tysk eller norsk skatt. De hadde fri kost og losji og betalte i stedet en såkalt østarbeideravgift. Denne avgiften ble fordelt med en fjerdedel til Norge¹⁵⁰ og tre fjerdedeler til Tyskland. Denne avgiften var høyere enn franskmennenes skatt og avgift, og var lagt inn fra de nasjonalsosialistiske myndigheter som en diskriminerende faktor. Hermann Göring og Reinhard Heydrichs mening i henholdsvis november 1941 og februar 1942 var at de sovjetiske sivile tvangsarbeideres lønn skulle være så lav som mulig.¹⁵¹ I juni 1942 ble lønssystemet endret, slik at de fikk litt mer lønn. Det er dette systemet som ble fulgt i Norge.

Franskmennene betalte vanlig skatt til forsikringskassen i Tyskland. Deres lønn ble sendt til familien i Frankrike og i stedet fikk de innsatspenger. Innsatspenger ("Einsatzgeld") var mer som lommepenger, da franskmennene fikk fri kost og losji. Overføringspenger ("Transfergeld") ble lønnen kalt som ble sendt til en konto som var blitt åpnet for hver fransk arbeider i en fransk bank. Arbeideren i Norge ga så noen i familien fullmakt til å ta ut penger fra kontoen.¹⁵² Franskmennenes lønn var den samme som andre utlendingers lønn i Norge, som beskrevet i "Ausländer-Bautarif-Nord" fra 19. januar 1943. Denne byggetariffen var beregnet for arbeidere i Organisation Todt, men gjaldt også for Nordag og Nordisk Lettmetall.¹⁵³ Lønnsnivået for franskmennene som kom i 1942, er ikke funnet i kildematerialet. Tariffen gjaldt ikke for sovjetiske og polske arbeidere, men likevel hadde de sovjetiske tvangsarbeiderne fått samme grunnlønn som beskrevet i denne. De sovjetiske tvangsarbeiderne fikk i utgangspunktet samme grunnlønn som franskmennene, men nettolønningen ble mye lavere. Nordag hadde for eksempel fått vite av RK før de sovjetiske tvangsarbeiderne kom, at de fikk en "Organisation Todt-Frontarbeitertarif" som lønn for dem.¹⁵⁴ Nordags avtale med RK dateres til 10. desember 1942, tre måneder før de sovjetiske sivile tvangsarbeidere kom til Nordag.¹⁵⁵ Denne tariffen hadde samme lønn som gjaldt i den nye "Ausländer-Bautarif-Nord" og gikk nok ut av bruk da den nye kom, som gjaldt spesifikt

150 I Årdal fra mai-september 1943 fikk den norske stat inn 15 637 kroner. Bare under Nordag fra 1943-1944 har den norske stat fått over 100 000 kroner i skatt. Kopier av Ostarbeiter-abgabe på RA i L-sak Oslo Politikammer. Forelegg 7977. F.T.

151 Herbert 1997: 166,183. Reinhard Heydrich 20.02.1942. Dekretet het "Einsatz von Arbeitskräften aus dem Osten".

152 Sirot 1997: 17.

153 Statens Vegvesen. Hermansverk. Bautarif og bekreftelse på bruk i Nordag/Nordisk Lettmetall se RA. Organisation Todt. E1D- Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942-1945. Eske 15. Vermerk fra Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft 01.07.1943.

154 Tariffen ble gjort kjent i oktober 1942 og gjort gjeldende fra 1. januar 1943. Seidler 1987: 161

155 RA. Organisation Todt. E1M-51. Verordnungs- und Mitteilungblätter. Sammlung, 1940-1945. eske 47. Fra RK til Nordag 10.12.1942. Vergleichslohn für die ihnen eingesetzten Ostarbeiter.

for Norge og Danmark. Arbeidere under 18 år fikk 0,92 kroner i timen, hjelpearbeidere 1,14 kroner, spesialarbeidere 1,27 kroner og fagarbeidere 1,41 kroner. Til sammenligning var det høyeste nivået hos en utenlandsk arbeider, under det laveste en nordmenn tjente. En norsk hjelpearbeider hadde 1,43 kroner og en fagarbeider hadde 1,60 kroner.¹⁵⁶ Noen unntak kom til etter hvert. Noen franskmenn kunne få høyere lønn enn under Nordag/Nordisk Lettmetall og Organisation Todt, da lønnen der var en byggetariff. Det ble foretatt en prøveproduksjon i aluminiumsoksidfabrikken i Saudasjøen 13. januar 1944.¹⁵⁷ Etter hvert fikk alle franske spesialister som arbeidet på fabrikken samme lønn som nordmenn, 1,82 kroner i timen.¹⁵⁸ Dette stemmer bra med informasjon fra kontaktmannen, som i juni 1944 skrev at han prøvde å få overført fagarbeiderne blant franskmennene under Nordag fra Organisation Todts lønnstariff til Nordags. Da ville lønnen stige fra 1,43 til 1,82 kroner i timen.

Jeg vil vise tre eksempler på lønn blant sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-1945. Et eksempel er fra en fransk tvangsarbeiders lønn fra 1942-45 og to fra sovjetiske tvangsarbeideres lønn, fra 1942-1944 og fra 1945. Først franskmannens lønn.

A) En fransk sivil tvangsarbeiders lønn under Nordag/Nordisk Lettmetall og Organisation Todt fra 1943. Fra 19. januar 1943 til mai 1945, ifølge ”Ausländer-Bautarif-Nord”. Vanlig lønn for ufaglært arbeider over 18 år.¹⁵⁹

48 t/uken á 1,14	Månedslønn	218,90
	Skatt 20 %	43,80
	Trygdeavgift 9 %	19,70
	Totalt	155,40

Denne summen sendes til familien i Frankrike. I stedet for utbetalt lønn, får altså den franske tvangsarbeideren i Norge innsatspenger. I Statens Vegvesen under Nordag fikk en som ugift 57,60 kroner, som gift 96 kroner per måned i innsatspenger. I Stensland & Johnsen på samme tid, i juli 1943 fikk ugifte franskmenn 66,60 kroner i måneden – en som var gift fikk 111 kroner. Samme beløpet forefinnes i firmaet Otto Bydall i november 1944.¹⁶⁰ Men i Statens Vegvesen var det ikke noen stigning: I november 1944 fikk de fremdeles 57,60 kroner i

156 RA. Nordag. Serie F-Techn. Bau. Eske 6-12. Stensland & Johnsen desember 1943-januar 1944 og Otto Bydall. Fra juni 1943-april 1945.

157 Sauda sogelag. A/S Nordag. 1995: 5

158 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Rapport fra Verbindungsmann Heliot til Engelhardt, leder for Arbeit und Sozialwesen 21.08.44.

159 Eksemplet er fra firmaet Stensland & Johnsen. Lønningsliste udatert (rundt 25.11.1943), etterbetalt fra perioden 30.03-11.05.1943 i Stettin. Nordag. Serie F-Techn. Bau. Eske 12.

160 Nordag. Serie F. Eske 9. Stensland & Johnsen. Einsatzgeld 23-28.07.1943, 29.02.44 og 01.08.1944. Otto Bydall i desember 1944. Eske 6, mappe 2. Lønningsliste 21-30.12.1944. Einsatzgeld

måneden. Og kontaktmannen fortalte til den tyske sikkerhetstjenesten at i januar 1945 fikk franskmenn samme beløp nevnt over.¹⁶¹ I ”Ausländer-Bautarif-Nord” paragraf 13, punkt 3 er det fem nivå av ”Einsatzgeld”, og noen firma har altså betalt franskmenn summen for andre nivå, ikke tredje. Er det mulig at det bare var noen firma som økte satsene? I tillegg til lønnen, fikk franskmenn fri kost og losji.¹⁶² Den totale lønnen inkluderte altså en sum som sendes til familien i Frankrike, innsatspenger i Norge og noen goder. Var en spesialarbeider, fikk en 243,80 kroner brutto i måneden, og fagarbeidere fikk brutto 287,13 kroner i måneden. De fleste var som nevnt i punkt 3.2 utdannet, men ikke som bygge- og metallfagarbeidere. Derfor fikk de laveste lønn på 218,90 som hjelpearbeidere. De fleste franskmenn var også ugift. Av et utvalg på 98 som arbeidet for Statens Vegvesen i Årdal juli 1943, var 80 ugift.¹⁶³ Av et utvalg på 600 franskmenn med kjent fødselsdato i Årdal og på Herøya, var 524 født mellom 1920–1922. 39 franskmenn var født mellom 1887–1919 og 36 er født mellom 1923–1926, en født 1928.¹⁶⁴ Det var altså svært få som ikke var 18 år i 1943. Dvs.. at lønnseksemplet stemmer for de fleste tvangssendte franskmenn i Norge.

B) En sovjetisk sivil tvangsarbeiders lønn i Nordag, Frostfilet A/S og Luftwaffe fra juni 1942 til 31. desember 1944. Vanlig lønn for en ufaglært arbeider over 18 år. Tabelltrekk, trekk for kost/losji og østarbeideravgift er basert på en tysk oversikt fra 30. juni 1942, godkjent av rikskommissæren til bruk i Norge.¹⁶⁵ Timelønnen er basert på ”Ausländer-Bautarif-Nord” fra 19. januar 1943. Månedslønnen avrundes nedover til nærmeste sum før trekk.

161 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermansverk. Einsatzgeld for måneden mars, april, oktober og november 1944. Meldungen aus Norwegen, nr. 86, 18.01.1945, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1485-1486.

162 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermansverk. ”Ausländer-Bautarif-Nord” paragraf 6.

163 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermansverk. Einsatzgeld for 14.07-27.07.1943 for fire steder med franske arbeidere.

164 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermansverk. Lister over franskmenn. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E.75.

165 Beløpene fra tabellen fra 30.06.1942 er omregnet fra Reichsmark til norske kroner. Kursen var stabil, fra 1940 til 1945 var den på 0,57 nkr for 1 RM. Se f eks forordningene for sovjetiske tvangsarbeidere 31. desember 1944. Tabellen er fra Reichsarbeitsblatt av 30. juni 1942 og bekreftes i januar 1943 i Küppers, Hans og Bannier, Rudolf. Einsatzbedingungen der Ostarbeiter. 1943: 64ff

Nordag ¹⁶⁶		Frostfilet ¹⁶⁷		Luftwaffe ¹⁶⁸
54 t/uken á 1,14		68 t/uken á 1,23		
	246,24~		334,56~	
Månedslønn	238,55	Månedslønn	333,45	230,00
Kost/losji, fast tr.	25,65	Kost/losji, fast tr	25,65	Skatt
Østarb.avgift	158,18	Østarb.avgift	234,80	Trygdeavgift
Totalt utbetalt	54,72	Totalt utbetalt	73,00	Innsatsp.
				25,00

Lønnen hos Organisation Todt er den samme som for Nordag, da "Ausländer-Bautarif-Nord" gjaldt for Organisation Todt. Grunnen til at den utbetalte lønnen under Luftwaffe er så lav, er sannsynligvis at Luftwaffe allerede brukte systemet med innsatspenger som franskmennene hadde. Men bruttolønnen er omtrent som Nordag, sannsynligvis arbeidet de 48 timer i uken. Jeg diskuterer dette nærmere under punkt C. I Norge var det altså lokale forskjeller.

Arbeiderne på Frostfiletfabrikken i Bodø fikk litt høyere grunnlønn, 1,23 kroner i timen. Nordags arbeidere fikk utbetalt 54 kroner i måneden av en bruttolønn på kroner 246,24. Var en spesialarbeider, fikk en bruttolønn på 274 kroner i måneden, og fagarbeidere som det bare var 20 av i Nordag, fikk en bruttolønn på 304 kroner. De fleste sovjetiske arbeidere var hjelpearbeidere, derfor fikk de laveste lønn. I tillegg var en del under 18 år da de kom til Norge. Av et utvalg på 670 sovjetiske arbeidere som var under Nordag var 137 under 18 år i 1943. 150 fylte 18 år i 1943, mens 112 var 19 år. 271 var mellom 20-55 år. Eksemplet over skulle da stemme for de fleste tvangssendte sovjetiske arbeidere i Norge.

Hvordan stemmer den utbetalte lønnen med de beløpene som tidligere sovjetiske sivile tvangsarbeidere oppgir i brev over 50 år etter krigen? En oppgir at han fikk 45-48 kroner måneden, en annen 50-60 kroner i bare to måneder, en tredje oppgir 80 kroner per måned, en fjerde at han fikk 101 kroner i bare en måned, mens to andre oppgir at de fikk 114 kroner i

166 Jeg tar utgangspunkt i firmaene Stensland & Johnsen og Otto Bydall som var under Nordag. De sovjetiske arbeiderne der arbeidet 54 timer mange ganger, men det varierte fra uke til uke. De fulgte ikke "Ausländer-Bautarif-Nord".

167 Lønnsberegningen hos Frostfilet i Bodø kommer fra en rapport fra RK februar 1943 og bekreftes av en norsk vaktmann etter krigen og delvis av en annen arbeider. RA. RK, Hauptabt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen, pk. 65. Rapport fra Böhm ved Arbeit und Sozialwesen, 25. februar 1943. RA. L-sak S.T. Dok 18. Rapport fra politibetjent Sørli til politimesteren i Bodø 26.02.1946. T. sier at de sovjetiske tvangsarbeiderne fikk 70-90 kroner i måneden. Bodø under okkupasjonen del 3. Intervju med Harald Hansen. Hansen som arbeidet ved Frostfilet mener at de over 18 år fikk 1,30 i timen, de under fikk 0,80. Årbok for Bodø 1991: 73

168 Beløpet er fra aug.-15.12.1944 under firmaet Mielke. RA. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsf. i Bodø 1945. E.3.

måneden. Alle arbeidet under Nordag.¹⁶⁹ Beløpene på under 100 kroner som to fikk, kan stemme med den lønnen som sovjetiske sivile tvangsarbeidere tjente før 1945. Og noen yrker og dem som var spesialarbeidere fikk høyere lønn. For dem som fikk over 100 kroner finnes det ingen klar forklaring på hvorfor de fikk så høy lønn. Og fikk de bare lønn i en måned? Tvangsarbeiderne ble trukket 2,60 kroner for hver dag som de var syke, så det kunne fort bli mye trekk. Når de fikk klær og sko, ble de også trukket for det. Noen tidligere tvangsarbeidere hevder også at de ikke fikk noen lønn eller at de bare fikk for en eller to måneder. At noen ikke fikk lønn i det hele tatt, er samme svar Stadtarchiv Kiel fikk på et spørreskjema som ble sendt til tidligere sovjetiske tvangsarbeidere som hadde arbeidet i Kiel-området. De fleste svarte at de fikk lønn, en del ikke før 1944, mens en person sa at han ikke hadde fått noe. Forfatteren av boken om tvangsarbeidere i Kiel regner med at sinne og forbitrelse over den diskriminerende behandlingen har ført til at den tidligere tvangsarbeideren forneker en historisk realitet – en som arbeidet sammen med ham fikk nemlig lønn.¹⁷⁰ Det at en del ikke registrerte at de fikk lønn i Tyskland før våren 1944, har å gjøre med at da fikk de vanlige trekk som andre utenlandske tvangsarbeidere. Lønnen steg da betraktelig. Det samme skjedde ikke i Norge før i januar 1945. Dette kan være en forklaring også på at noen av dem som var i Norge, bare husker at de fikk lønn for en måned eller to, eller ikke i det hele tatt. Jeg regner med at alle sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge fikk lønn. Det er bare to som på direkte spørsmål sier at de ikke fikk lønn i Norge.¹⁷¹ Kanskje de to negative svarene på spørsmålet om de fikk lønn også har sin grunn i anklagen som de sovjetiske myndigheter og statsborgere har kommet med; at de gikk frivillig inn i arbeidet for tyske myndigheter. Derfor vil de tidligere sovjetiske tvangsarbeidere holde fast på sin versjon av krigen og forteller derfor det verste som hendte dem, og utelater dermed kanskje det som kan forstyrre bildet av forholdene da.

Mange sovjetiske sivile tvangsarbeidere må ha fått lønn, for det er en del som har klart å spare litt penger hver måned. På Riksarkivet finnes et arkiv med 120 sovjetiske arbeideres sparekort fra Nordag som viser at det ble spart gjennomsnittlig fem RM, dvs.. 2,80 kroner per måned fra februar 1944 til februar 1945 da ordningen sluttet på grunn av den nye lønnsordningen.¹⁷²

Sparekort var et tysk system med en bankbok, der en hver måned satte inn penger i form av 1,

169 Brev fra Grigorij Gmirja april 2008. Brev fra Dmitrij Sobka mars 2008: ”I begynnelsen fikk vi ingen lønn. Etterhvert fikk jeg lønn i to måneder. Den var da på 50-60 kroner”. Brev fra Viktor Ljubas, mars 2008, han fikk 80 kroner i en måned. Brev fra Mikhail Najdenik, februar 2004, han fikk 101 kroner i en måned. Brev fra Ivan Karij 10. november 2001. Hans firma het Gehlen, han fikk 114 kroner måneden. Intervju med Fjodor Valentik mai 2000, han fikk 114 kroner en måned.

170 Klusmann 2004: 72

171 Haugland 2008: kapittel 10 og brev fra Peter Fesenko, mars 2008.

172 RA. Organisation Todt. Uordnet arkiv. Sparkarte.

2, 5 og 10 RM-merker. Disse penger ble så satt inn på en konto i en bank i hjemlandet. Dette oppsparte beløpet skulle tas ut når krigen sluttet. Tyske myndigheter innførte sparesystemet da de ville ha minst mulig penger i omløp blant de over to millioner sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland. 120 tvangsarbeidere som sparte penger er ca. 5 prosent av det totale antall sovjetiske tvangsarbeidere i Nordag. Likevel betyr det at en del tvangsarbeidere faktisk fikk lønn og klarte å spare noe av lønnen. I Bodø beklaget Frostfilet overfor en representant for RK at systemet med sparekort ikke hadde begynt, av mangel på sparemerker.¹⁷³

De sovjetiske kvinnene tjente mindre enn mennene, det er usikkert hvor stor forskjellen var. I Tyskland fikk kvinner litt over halvparten av en manns lønn.¹⁷⁴ En av kvinnene i Hammerfest oppgir at hun fikk 40 kroner i måneden. Hun var leder for et arbeidslag, og fikk derfor litt mer enn de andre. En kvinne som arbeidet for et firma under Organisation Todt på Lista fikk 30 kroner i måneden.¹⁷⁵ Det vil si at en ufaglært kvinne fikk det samme som i Tyskland, når en sammenligner med Nordag. I ”Ausländer-Bautarif-Nord” i paragraf 2.K står det at kvinner skal ha 80 prosent av en manns lønn. Dette gjaldt altså franske kvinner, ikke sovjetiske kvinner.

Et eksempel på at en bedrift prøvde å bedre de sovjetiske tvangsarbeidernes lønnsforhold, kom fra det norske malerfirmaet Stensland & Johnsen som arbeidet i Årdal. I august 1944 sendte de en forespørsel til Nordag om å heve smusstillegget i lønnen for dagsarbeid. De fikk til svar at de sovjetiske sivile tvangsarbeidere får en grunnlønn, i motsetning til norske arbeidere. Et slikt arbeid som å ta bort rust, lå innenfor det som de burde kunne yte uten å få ekstra tillegg, svarte Nordag.¹⁷⁶

Det var altså ikke så stor forskjell på lønnen for sovjetiske arbeidere i ulike områder i Norge. I forhold til franskmennene, er det en markant forskjell før 1945 – ikke i grunnlønnen – men i netto lønn. Franskmennene fikk både penger hjem til familien i Frankrike, innsatspenger i Norge og fri kost og losji. De sovjetiske mennene og kvinnene fikk bare en liten sum utbetalt. Det var østarbeideravgiften som var den store urettferdigheten og dette var med hensikt lagt

173 RA.RK. Hauptabt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen, pk. 65. Rapport fra Böhm 25. februar 1943.

174 Spoerer 2001: 153.

175 Privat eie. Dokument fra Lista 01.12.1944.

176 Norske arbeidere arbeidet sannsynligvis akkord. Nordag. Serie F-Techn. Bau. Eske 9. Fra Nordag til Stensland und Johnsen 13.09.1944.

inn i systemet. Fra 1. januar 1945 fikk sovjetiske tvangsarbeidere i utgangspunktet samme status og derved samme lønn som franske og andre utenlandske tvangsarbeidere.

C) En sovjetisk arbeiders lønn i Nordag, Organisation Todt og Luftwaffe etter 1. januar 1945. Vanlig lønn for en ufaglært arbeider over 18 år. Lønnen er basert på ”Ausländer-Bautarif-Nord” fra 19. januar 1943. Trekk er fra ”Annen forordning om betingelser for østarbeidernes innsats i Norge nr. 1-1945”. Luftwaffes skatt og avgifter var sannsynligvis de samme som Nordag og Organisation Todt. Innsatspengenes ordning er ikke kjent. Frostfilets system for innsatspenger er sannsynligvis det samme som for Nordag og Organisation Todt.

Nordag og Organisation Todt	Frostfilet	Luftwaffe ¹⁷⁷	
48 t/uken á 1,14	60 t/uken á 1,23	48 t/uken á 1,14	
Månedslønn	230	334,56	218,9
Fast skatt	22,8	22,2	22,2
Sosialutjevningavg. 15 %	31,17	46,86	29,5
Totalt	176,63	265,5	167,2
	Ugifte 0,-		Ugifte 52,-
Utbetalt innsatspenger	Gift 81,-	Ukjent	Gift?

Før utregningen av sosialtrygden skulle lønnen trekkes med en fast skatt på 22,2 kroner i måneden. I de nye forordningene var det foruten skatt, andre avgifter istedenfor østarbeideravgiften. Forordningens paragraf 8 sa at det skulle trekkes sosialforsikring/arbeidstrygd og paragraf 11 sa at det skulle trekkes en sosialutjevningavgift på 15 prosent. Sosialutjevningavgiften skulle være: ”til bevilgning av understøttelse til trengende østarbeidere og deres familier samt til utjevning av de særskilte bidrag som de tyske funksjonærer på grunn av deres medlemskap i det tyske folkefellesskap må betale”.¹⁷⁸ Denne summen skulle sendes til familien i Sovjetunionen og hvis det ikke var mulig, anbringes på sparekortet til den enkelte sovjetiske tvangsarbeider. Innsatspengene for sovjetiske arbeidere settes for gifte til 81 kroner, altså 15 kroner lavere enn de franske. Utgangspunktet for utregningen er militærlønnen i gruppe 16, som i januar 1945

¹⁷⁷ Lønnen er fra en oversikt satt opp etter krigen av tidligere sovjetiske tvangsarbeidere i firmaet Mielke under Luftwaffe i Rognan. RA. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø 1945. Eske 3. Brev fra tidligere tvangsarbeidere til norske myndigheter i Bodø 05.06.1945. RA. Organisation Todt. E3f-Transport- und Nachschubangelegenheiten, 1942-1944. Eske 21. Transportliste over 130 Ostarbeiter ankommet Oslo 24.07.1944.

¹⁷⁸ Annen forordning om betingelser for østarbeidernes innsats i Norge nr. 1-1945, paragraf 11. Forordningstidend for de besatte norske områder. Fra: <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbokundbokid=verord> Tatt ut 09.12.2006.

var på 81 kroner i måneden.¹⁷⁹ De ugifte derimot, får ingen innsatspenger. I følge forordningen kunne de få et forskudd på lønnen tilsvarende innsatspengene for gifte.

De sovjetiske tvangsarbeiderne som arbeidet for Luftwaffe i Rognan fikk dobbelt så mye utbetalt fra 15.12.1944. De gikk opp fra 25 kroner til 52 kroner i måneden. Etter krigen kan de fortelle at de tyske sjefene satte inn penger på konto for dem, resten ble utbetalt.¹⁸⁰ I en kladd til de nye forordningene som kom 31.12.1944, er det i paragraf 9 vist innsatspenger fordelt på tre ulike grupper.¹⁸¹ Dette kom ikke inn i den ferdige utgaven. Gruppe 1 som er for hjelpearbeidere og unge under 21 år har 26,40 i måneden, gruppe 2 som er for utdannede arbeidere får 52,80 i måneden. 52 kroner i måneden er akkurat den summen som er det som sovjetiske arbeidere i Luftwaffe får fra 15. desember 1944. Og beløpet de fikk fra august til desember 1944 tilsvarte også innsatspengene i gruppe 1, men da må de sovjetiske arbeiderne som gruppe være overført fra hjelpearbeidere til utdannet arbeiderstatus fra 15. desember 1944. Grunnlønnen var hele tiden den samme. Det blir opplyst at noen tjente av og til 200 og noen 260, men gjennomsnittlig var det 230 kroner i måneden. Jeg velger muligheten for at de sovjetiske tvangsarbeiderne for Luftwaffe fra de kom hit i august 1944, fulgte det lønssystemet som andre utenlandske arbeidere hadde, med innsatspenger. Det er ikke noen gruppe 16 i dette systemet, så RK har sannsynligvis valgt et annet system i desember 1944 enn det Luftwaffe fulgte.

En bekreftelse på at lønnen steg etter 1. januar 1945, kommer fra Ivan Gorbatsjuk, en tidligere sovjetisk tvangsarbeider som var under Nordag i Saudasjøen. Han kan huske at de fikk mer lønn, og kan tidfeste det til da Den røde armé gikk inn i Tyskland, dvs.. januar 1945. Ivan Gorbatsjuk sier: "Endelig fikk vi det som vi hadde gjort oss fortjent til. For disse pengene kunne vi kjøpe fisk".¹⁸² Ivan Gorbatsjuk kom med informasjonen uoppfordret til en oversetter i Ukraina. Den kom i samband med at han ønsket informasjon til en søknad om økonomisk erstatning fra Tyskland i 2001. Det gjør opplysningen mer troverdig, for å innrømme at en tvangsarbeider fikk lønn og frihet kunne medføre at han ikke ble regnet som en tvangsarbeider og dermed ikke fikk erstatning. To av kriteriene for å få økonomisk erstatning

179 Annen forordning om betingelser for østarbeidernes innsats i Norge nr. 1-1945, paragraf 10. Forordningstidend for de besatte norske områder. Fra: <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbokundbokid=verord> Tatt ut 09.12.2006.

180 RA. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø 1945. Eske 3. Brev fra tidligere tvangsarbeidere til norske myndigheter i Bodø 05.06.1945.

181 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 112. Entwurf einer 2. Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter in Norwegen. Udatert. Skrevet mellom 24.10.1944 og 31.12.1944.

182 Brev fra Ivan Gorbatsjuk september 2001.

av Tyskland i 2001, var nettopp at en som tvangsarbeider hadde vært i leir bak piggrådgerde og å bli fulgt til jobben av vakter.¹⁸³ Også en nordmann som observerte de sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Saudasjøen, kan fortelle at først hadde de det vanskelig, før de fikk mer frihet. Han kan ikke tidfeste det, men mener at det må ha vært mot slutten av krigen.¹⁸⁴

Fra 1. januar 1945 fikk også sovjetiske sivile tvangsarbeidere alle overtidstillegg som de franske tvangsarbeidere hadde, for eksempel helligdags- og søndagstillegg og akkord. Franskmennene fikk overtidspenger, men tariffen ga en begrensning på opp til 0,25 prosent, regnet ut fra 1,40 kroner timen.¹⁸⁵ Februar til mai 1944 fikk noen franskmenn i firmaet Stensland & Johnsen 50 prosent overtidstillegg.

Franskmennene i Hamar hadde mulighet til å beholde hele lønnen i Norge og bruke dem her. Den franske kontaktmannen meldte at det derfor var sjelden at det ble sendt penger hjem.¹⁸⁶ Var dette et unntak, eller var dette franskmenn som var ”Stammarbeiter”, som hadde andre betingelser og dermed ikke var bundet til å sende penger hjem?

Ble de tvangssendte franskmennene økonomisk utnyttet, ved at tyske myndigheter sendte deres lønn til familien i Frankrike? I utgangspunktet skulle en ikke tro det, men flere franskmenn har hevdet at ingen penger ble satt inn på kontoen deres.¹⁸⁷ Franskmennene i Larvik skrev i februar 1944 brev til RK og der nevnte de at pengene hadde blitt sendt til familiene i Frankrike, men at det hadde vært forsinkelser. Nå ble det en stopp i pengeoverføringen allerede i august 1944, på grunn av den allierte invasjonen i Frankrike i juni og til sist da Paris ble frigjort. Pengene ble etter dette satt på en konto i ”Zentral-kasse des Crédit Lyonnais” i Tyskland. Disse pengene skulle arbeideren kunne ta ut når situasjonen endret seg. Kanskje problemene oppsto da pengene ble satt inn på denne kontoen og da freden kom, ble alle penger som sto på tyske nasjonalsosialistiske myndigheters conti beslaglagt av de allierte?

183 Extremely harsh living conditions include imprisonment or restricted freedom of movement and constant police searches and controls. http://www.compensation-for-forced-labour.org/english_home.html

184 Samtale med Audun Aabø, Sauda juni 2001 og april 2008.

185 Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermannsverk. Ausländer-Bautarif-Nord paragraf 2, punkt 6. RA. Nordag. F-Techn. Bau. Otto Bydall. Eske 8. Rechnung fra Otto Bydall til A/S Nordag 05.04.1945.

186 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Fra ”Verbindungsman” Daniel Heliot til R. Castagnet, Berlin 12.08.1944.

187 Intervju med Jacques Labouree, Bærum, 20.06.2007. Marcel Sirot som skrev sin historie, fant ikke noen penger på kontoen da han kom tilbake sommeren 1945. Sirot 1997: 17, 37. Georges Simacourbe fant ingen konto i det hele tatt. Sauda sogelag. Årsskrift 1983.

For å oppsummere når det gjelder lønnen: sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere fikk i utgangspunktet samme grunnlønn. Men de sovjetiske tvangsarbeiderne hadde fått lagt inn en avgift som tok mye av lønnen. Franskmennenes lønn ble sendt til familien i Frankrike. Men de hadde i tillegg utbetalte penger i Norge, kalt innsatspenger og fikk fri kost og losji. Først i januar 1945 fikk sovjetiske sivile tvangsarbeidere samme status som franskmennene og andre utenlandske arbeidere i Norge. De fikk da nesten like mye i innsatspenger som franskmennene.

4.2.1 Leveforholdene: generelt

Etter å ha tatt for meg arbeidsforholdene, vil nå leveforholdene for sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere sammenlignes. Var det forskjell blant sovjetiske og franske tvangsarbeidere når det gjaldt blant annet ledelsen i leiren, fritid, bekledning og helse? Spesielt de to siste områdene har mye å si for livet i leiren og på arbeid. Ble en syk fordi en hadde dårlige sko og manglet regnjakke, var det avgjørende at en fikk adekvat medisinsk behandling.

Forpleiningen tas opp i et eget punkt, da det kanskje er det viktigste området når det gjelder leveforholdene.

A) Leirledelsen

Hvor mye betydde det at det var en leirleder av samme nasjonalitet som tvangsarbeiderne? Det kunne kanskje bli litt bedre behandling og mer forståelse for ulike krav. De sovjetiske og de franske sivile tvangsarbeiderne bodde i brakker i Norge. De tyske myndigheter forlangte at det måtte være leirledere og brakkeledere og de ønsket også romledere. Det skulle føre til et system som var lett å overvåke. Franskmennene prøvde å få noen blant sine egne til å lede leiren og klarte det i Øvre Årdal. I Saudasjøen hadde de en nordmann som leirleder våren 1944, før en franskmann tok over også der. I Øvre Årdal fikk de også ansatt en person til å være postbud og en skomaker og en "vedlikeholdssjef".¹⁸⁸ På kjøkkenet både i Saudasjøen og Øvre Årdal var det franske kokker, for Nordag godtok at de skulle få tilberede maten på sin måte. Men det var RK og Nordag som hadde det siste ordet om hvem som skulle bli leirleder. En ny fransk leirleder blant franskmennene i Øvre Årdal ble beskrevet av talsmannen for

188 Sirot 1997: 19

franskmennene som fylt av ”hellig ild”. Den nye leirlederen hadde uttrykt sitt syn på bolsjevismens fare og den anglo-amerikanske fiende.¹⁸⁹

De sovjetiske tvangsarbeiderne fikk få tvangsarbeidere som leirledere. De fleste leirlederne var tyskere som var oppvokst i Russland eller russiske emigranter. Disse var meget lojale overfor ledelsen og i noen tilfeller mishandlet de sovjetiske tvangsarbeidere. Leirlederes mishandling blir behandlet under punkt 4.2.4. Luftwaffe, RK og Sol i Arbeid samarbeidet våren 1944 om å skaffe leirledere til de nye leirene med sovjetiske sivile tvangsarbeidere som arbeidet for Luftwaffe. De ville ta ut tyskere fra ledelse, forvaltning og kjøkkenarbeid i leirer. RK og Sol i Arbeid klarte å skaffe leirførere til noen leirer på Østlandet og Sørlandet. Dette var enten nordmenn med russisk-kunnskaper eller russiske emigranter som var medlem i partiet Nasjonal Samling. En ny norsk leder for de sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Sola, uttalte i juli 1944 at folkene der var ”fornøyde med tilværelsen”.¹⁹⁰ Årsaken til at Luftwaffe ønsket russisk-talende leirledere, var nok ikke bare gjort for de sovjetiske arbeidernes beste. Lederen for arbeid og sosialvesen i RK skrev at dette frigjorde tyske menn til krigstjeneste, til den totale krigsinnsatsen, som det tyske nasjonalsosialistiske parti fremhevet.¹⁹¹

Det ser ut til å ha vært en fordel for franskmennene å ha noen blant sine egne til å være leirledere, da de sannsynligvis mer enn tyske ledere arbeidet for deres sak. Før de sovjetiske tvangsarbeidere, fikk de ledere som av og til var verre enn bedriftsvaktene når det gjaldt mishandling. Noen av deres egne som ble ledere, slo dem. Men de fleste var kommet utenfra, enten tyskere som snakket russisk eller russiske emigranter. Franskmennenes ledere var selv tvangsarbeidere.

B) Bekledning

Dårlige klær og sko var noe som gikk igjen i beskrivelsene fra alle involverte parter. Både de sovjetiske og franske tvangsarbeidere, tyske og norske kilder bemerket det. Før de sovjetiske og franske tvangsarbeidere under Nordag og Organisation Todt kom til Norge, fikk de klær fra Organisation Todts lager i Stargard, Pommern. De sovjetiske tvangsarbeidere som skulle

189 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Rapport fra verbindungsmann Heliot til Engelhardt, leder for Arbeit und Sozialwesen 21.08.1944.

190 Sol i Arbeid. Eske 12. Mappe 86. Brev fra P.S. til Sol i Arbeid 03.07.1944.

191 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 112. Aktenvermerk für abt.leiter Johlitz, fra leder Engelhardt. 01.08.1944.

arbeide i frostfiletfabrikkene fikk klær i Schneidenmühle i Tyskland. De tvangssendte arbeiderne fikk lite arbeidsklær og de hadde ikke mye med seg. Generalfullmektigen for arbeidsinnsatsen i Tyskland sendte i januar 1943 ut en oversikt til alle ledere for partiet og ledere for arbeidsorganisasjoner i Tyskland. Der meddelte han om mengden klær og sko som var blitt tilgjengelig for sovjetiske sivile tvangsarbeidere i hele Tyskland. For menn var det meste av klær tilgjengelig for mindre enn 50 prosent av arbeiderne, bare fotkluter var tilgjengelig for hele arbeidsstokken i Tyskland per januar 1943. For kvinner var alle klær tilgjengelig mindre enn 30 prosent, bare gamasjer fantes for 90 prosent av kvinnene. Sko var bare tilgjengelig for 50 prosent av kvinnene og mennene i Tyskland.¹⁹² De sovjetiske sivile tvangsarbeidere som kom til Norge og ble utrustet i Tyskland, fikk ikke nok klær og sko. Den tyske sikkerhetstjenesten bemerket i en rapport rett etter at det var kommet 1 000 sovjetiske menn og kvinner til Saudasjøen: [...] ”klærne, og spesielt skoene har vært ytterst dårlige, de trenger reparasjon og møter ikke på noen måte behovet”.¹⁹³ En klage fra sikkerhetstjenesten et år senere, den 11. juli 1944 sa at arbeidere i Saudasjøen og Knaben ikke kunne arbeide fordi de ikke hadde skikkelige sko. Nordag svarte 21. august 1944 og forklarte at norske arbeidere fikk gummistøvler, mens de sovjetiske og franske arbeiderne fikk tresko med lær eller papiroverdeler. Nordag meldte at det var begrensede midler til å reparere med, men 1 556 sko var reparert. 381 gummistøvler var ventet til de 921 sovjetiske og franske arbeiderne i Saudasjøen. Men en skyldte på at gummistøvlene som var lovet 24. februar 1944 og til slutt bevilget 2. juni, ennå ikke var levert fra skofabrikken. I tillegg anklaget Nordag de sovjetiske og franske arbeiderne for at de behandlet skoene sine dårlig. Verksledelsen i Saudasjøen forklarte sikkerhetstjenesten at de gjorde alt som sto i deres makt for å få arbeiderne til å skåne skoene sine.¹⁹⁴ Noen tidligere sovjetiske arbeidere har fortalt at treskoene med papiroverdel ikke varte lenge når det kom regnvær. Mikhail Tarandusjko som var i Saudasjøen, sa at han fikk arbeidsklær. Det var milde vintre, så han gikk i tresko. Noen hadde bare filler rundt beina. Audun Aabø i Saudasjøen forteller at da de sovjetiske tvangsarbeiderne ble friere, kom de ut av leiren, men da stjal de også klær på snorene til folk. Også sovjetiske sivile tvangsarbeidere under Luftwaffe i 1944 manglet sko og skikkelige klær. Det var den norsk-russiske leirlederen som meldte dette rett etter at de var kommet til

192 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 75. Fra Der Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz til alle Gauleiter, leiter der Parteikanzlei og leiter der Deutschen Arbeitsfront 06.01.1943.

193 Meldungen aus Norwegen, nr. 55, 04.05.1943, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1106

194 RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 9, mappe a. Brev fra SD i Stavanger til RK 11.07.1944 og brev fra Nordag til RK 21.08.1944.

Årsvoll utenfor Sandnes.¹⁹⁵ Franskmenn i Larvik klaget 1. februar 1944 på at de hadde fått lite klær – de hadde bare arbeidstøy, ikke vanlige klær. Marcel Sirot som var i leirledelsen for franskmennene på Årdalstangen vinteren 1944–1945, skriver at det var veldig vanskelig å få klær fra Nordag.¹⁹⁶

Det ser ut til å ha vært ganske vanskelig å få de arbeidsklær og vanlige klær som en rettmessig skulle ha for å arbeide flere år i et fremmed land. Dette gjaldt for både sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere. Det var også diskriminerende at nordmenn og tyskere fikk gummistøvler, mens sovjetiske og franske tvangsarbeidere for det meste bare fikk tresko.

C) Helse

Arbeidernes helsetilstand kan fortelle mye om hvordan de ble behandlet av tyske myndigheter. Var for eksempel mange syke og svekket på grunn av mangelfull ernæring og dårlige klær og sko, ville det vises igjen på antall innlagte på sykestuer og sykehus. Dessverre er det ikke funnet noe arkiv fra sykestuene i arbeidsleirene. Heller ikke var det noen sovjetiske arbeidere eller franskmenn i arkivene fra norske sykehus. Nordag hadde sykestuer som alle arbeidere kunne bruke både i Årdal og Saudasjøen. Organisation Todt og Luftwaffe hadde ofte sykestuer for alle arbeidere utenfor leiren, på mindre steder hadde ofte de sovjetiske arbeiderne en egen sykestue i leiren. Ved alvorlige tilfeller, ble arbeidere lagt inn på norske sykehus. Dette var likt for begge nasjonaliteter i hele Norge. Etter at mange kronisk syke sovjetborgere ble sendt til Tyskland i 1943, var det få kronisk syke som trengte å bli innlagt i 1944-1945. Bare fra Hammerfest, Bodø og Saudasjøen ble det registrert 103 som ble sendt til Tyskland. Tar en med Årdal med 68, som er samme tall som i Saudasjøen, kommer en opp i ca. 171 bortsendte.¹⁹⁷ At det ble sendt et større antall syke også fra Årdal, er høyst sannsynlig. En tidligere sovjetisk tvangsarbeider kan bekrefte at tre av hans kamerater ble sendt bort.¹⁹⁸

Det var ofte overfylt av sovjetiske arbeidere på sykestuen på Årdalstangen, slik at en brakke i selve leiren ble brukt til sykestue. Sikkerhetstjenesten mente at mange la seg syk uten å være

195 Sol i Arbeid. Eske 12. Mappe 86. Brev fra leirleder P.S. til Sol i Arbeid 03.07.1944.

196 Sirot 1997: 40

197 Sykeattester og korrespondanse angående de syke finnes i RA. RK Hauptabt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen eskene 65, 67 og 74.

198 Brev fra Viktor Ljubas, Ukraina mars 2008.

det. Fra en rapport fra Saudasjøen i mai 1943, skrev de at 10-15 sovjetiske tvangsarbeidere melder at de er syke hver dag: "[...] Medisinske undersøkelser har klarlagt at bare i 3-4 tilfeller er det holdbare grunner".¹⁹⁹ Noen av de tidligere sovjetiske tvangsarbeidere har fortalt at de ble sendt til norske sykehus og fikk god hjelp der. Om alvorlige sykdommer ble tatt på alvor, så klaget både sovjetiske og franske tvangsarbeidere på at noen sykdommer ble neglisjert. For eksempel klaget franskmennene i Larvik på at for eksempel migrene og problemer med magen ikke ble tatt alvorlig.²⁰⁰ På sykestuen i Øvre Årdal arbeidet det også franskmenn som sykepleiere og det var en fordel for franskmennene. Det var også lett å få sykemelding av den norske legen der, sier flere franskmenn. Blant de 403 franskmennene på Herøya, var det 22 syke per 1. juli 1943, noen hadde åpen tuberkulose.²⁰¹ I Øvre Årdal ble det foretatt en gjennomlysning av franskmennene i mars 1944. Av 300 hadde bare 15 latent tuberkulose, dvs.. tuberkulose som ikke var brutt ut.²⁰² Franskmenn ble også sendt hjem, hvis de var arbeidsudyktige. Da måtte de ha en uttalelse fra en tysk lege fra for eksempel Organisation Todt.

Forholdene for de kronisk syke i Norge kan sies å være gode. Et par tilfeller av tuberkulose i 1944, viser for eksempel at en sovjetisk mann lå på et norsk tuberkulosesanatorium i 16 måneder. En annen lå på en sykestue i et halvt år før han ble videresendt til en lungeanstalt.²⁰³ Så var det to franskmenn i Hamar som hadde fått syfilis og var innlagt på sykehus i Oslo.²⁰⁴ De begrensede kildene viser at en franskmann ble innlagt på Gaustad asyl i Oslo for schizofreni. Han var der i seks uker før han ble utskrevet, men ble ikke sendt tilbake til Saudasjøen. Han hadde tidligere vært psykisk syk i Frankrike.²⁰⁵ Noen sovjetiske tvangsarbeidere fra Saudasjøen ble også lagt inn på Dale asyl ved Stavanger.

199 Meldungen aus Norwegen, nr. 55, 04.05.1943, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1106.

200 Grigorij Janko som var i Årdal: "Jobben var for oss unge utrolig tung. Der fikk jeg mine første sår og helseproblemer som jeg sliter med enda, og en del nye selvfølgelig". Sødal 2006: 194. RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 2. Brev fra 17 franskmenn i Larvik til RK rundt 01.04.1944.

201 RA. Organisation Todt. E1D-Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942-1945. Eske 15. Vermerk fra Generalbevollmächtigte für die Regelung der Bauwirtschaft 01.07.1943.

202 Sirot 1997: 21.

203 Bergen Byarkiv. Lyster Sanatorium. L-nr. 12217-12386. RA. Organisation Todt. E3I-kartei. Eske 32. Unfälle nur Verletzungen A-K. Brev fra Nordag til Organisation Todt 16.10.1944.

204 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Rapport fra verbindungsmann Heliot til Engelhardt, leder for Arbeit und Sozialwesen.

205 RA. Organisation Todt. E3I-kartei. Eske 33. Unfälle nur Verletzungen L-Z. Brev fra Nordag til Organisation Todt 16.10.1944.

Sommeren 1944 ble det foretatt en egen inspeksjon av RK blant de sovjetiske kvinnelige sivile tvangsarbeiderne som var i Luftwaffe og Nordag. Det var kommet mange kvinner til Norge og flere var gravide og eller hadde barn.²⁰⁶

Konklusjonen må bli at både sovjetiske og franske tvangsarbeidere fikk samme behandling ved sykdom, og at det var ganske god behandling på de lokale sykestuene. Men det forholdsmessig store antallet av sovjetiske sivile tvangsarbeidere gjorde at sykestuene ble overfylte. Ved alvorlige sykdommer fikk både sovjetiske og franske tvangsarbeidere komme til norske sykehus og mottok god behandling der. Lettere sykdommer ble ikke alltid tatt like alvorlig, sannsynligvis var det mistanke fra tyske arbeidsledere om at arbeiderne ga seg ut for å være syke.

D) Fritid

De fleste sovjetiske tvangsarbeidere i Norge var bare på arbeid og i leiren. Det som kan kalles fritid, foregikk i leiren på kveldene. De hadde en fridag og det var søndag, skriver en tidligere sovjetisk tvangsarbeider. Da dusjet de og vasket klær.²⁰⁷ En annen sier at de bare hadde fri annenhver uke. Han gikk to ganger på ski, dette var i Saudasjøen.²⁰⁸ Franskmennene gikk mye på turer og delvis på ski, for de kunne gå fritt. Noen ble godt kjent med norske kvinner og menn.²⁰⁹ En prest fra Oslo kom og forrettet gudstjenester for franskmennene i Årdal noen ganger, når han fikk lov av sikkerhetstjenesten i Oslo. Deutsche Arbeitsfront og deres norske motsvarighet på velferdssiden, Sol i Arbeid, gikk inn for å hjelpe både nordmenn, franskmenn og sovjetiske arbeidere. Deutsche Arbeitsfronts holdning var at de utenlandske arbeidere skulle oppleve et omfattende tilsyn slik de tyske arbeidere fikk. Franskmennene i Hamar gikk på kino to dager i uken. De spilte også fotball og hadde fått to radioer. Fra våren 1944 ordnet organisasjonen Sol i Arbeid med gratis ski, kort, bordtennisutstyr, organiserte fremvisningsutstyr og sendte rundt filmer slik at i hvert fall franskmenn og nordmenn fikk se kinofilmer. Siden de sovjetiske arbeidere i de fleste leirer var lukket inne bak piggtrådgjerde hele tiden, ble det i praksis bare nordmenn og franskmenn som fikk nyte godt av alt som Sol i Arbeid formidlet. Heller ikke noen spill til brakkene for sovjetere er funnet omtalt i den

206 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 26. Besichtigung Ostarbeiterinnen-Lager. Datert 14.07.1944. Se også punkt 3.6.3.

207 Brev fra Vasilij Kremets 01.02.2000.

208 Souda sogelag. Årsskrift 1989. Tone Årtun: Møte med ein ”russefange”. Mikhail Tarandusjko.

209 Souda sogelag. Årsskrift 1990 og 1991.

omfattende korrespondansen. I Hammerfest dro kvinnene i samlet flokk for å se tyske nyhetsfilmer på kino, der var de også friere om kveldene. Også i Odda skal de ca. 50 sovjetiske sivile tvangsarbeiderne ha gått på kino, det er usikkert om det var før eller etter januar 1945, da det skulle være friere. Franskmennene fikk bøker fra Røde Kors og bedriftsidretten ved Nordag i Årdalstangen organiserte fotballkamper mellom nordmenn og franskmenn i Øvre Årdal. Bedriftsidretten arrangerte også friidrettsstevne, bokse- og bryteoppvisning med franske utøvere.²¹⁰ De hadde også en sjakkklubb med tyske, norske og russiske medlemmer.²¹¹ Sjakklubben var det eneste av alle tiltakene under Nordag som er nevnt der sovjetiske arbeidere var med. For å holde oppe den gode arbeidsmoralen hos de sovjetiske tvangsarbeiderne i Luftwaffe i 1944, ble det fra RKs side foreslått å la Deutsche Arbeitsfront også utforme fritiden deres.²¹² Et tiltak gikk på å la dem få male motiver fra hjemlandet på veggene i brakkene.

Når det gjelder fritiden, så vitner altså kildene om at det var forskjell for franskmenn og sovjetiske arbeidere. Franskmennene gikk fritt og fikk ta del i aktiviteter som velferdsorganisasjoner som Sol i Arbeid tilrettela. De sovjetiske tvangsarbeiderne var inne i leiren og kunne ikke ta del i det.

4.2.2 Leveforholdene: forpleining

Forpleiningen er en god indikator når en skal sammenligne leveforhold for de to nasjonaliteter, fordi matrasjonene er dokumentert i tall. Dette gjør det lettere å få fram forskjellen i matfordelingen til sovjetiske arbeidere i forhold til andre. Forpleiningen hadde også potensielle konsekvenser for arbeidsinnsatsen – hvis tvangsarbeideren fikk lite mat, hadde han også lite krefter til det harde arbeidet og ble mindre motstandsdyktig overfor sykdom. De sovjetiske sivile tvangsarbeidere var fra desember 1941 i Tyskland satt opp med forpleiningssatser som gjaldt for sovjetiske krigsfanger, og de var lave. Derfor er det interessant å se hvilke satser som ble gitt til sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge.

De tyske nasjonalsosialistiske myndigheter opererte med ulike forpleiningssatser for sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Tyskland; en sats for ikke-arbeidende og

210 RA. Sol i Arbeid. E. 112, m. 59 a. Leirrapport fra leirfører E.D. til Sol i Arbeid 10.07.1944.

211 RA. Sol i Arbeid. E. 112, m. 59 a. Leirrapport fra leirfører E.D. til Sol i Arbeid 28.05.1944.

212 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 12. Aktennotiz fra Wöhrle ved DAF til Abt. Arbeit und Sozialwesen 02.06.1944.

fem satser for arbeidende. De fem var ”Normal”, ”Langarbeiter”, ”Schwerarbeiter”, ”Schwerstarbeiter” og ”Bergarbeiter unter Tage”.²¹³ I tillegg var det en egen sats for arbeid i landbruket. For sovjetiske krigsfanger i Norge var det i hovedsak de fire første som ble brukt.²¹⁴ Norske og tyske sivile hadde tre satser, ”Normal”, ”Schwerarbeiter” og ”Schwerstarbeiter”. Det interessante er at satsene for frie utenlandske arbeidere noen ganger inkluderte sovjetiske sivile tvangsarbeidere eller sovjetiske krigsfanger. F.eks. inkluderte Organisation Todts forpleiningssats IV alle utenlandske arbeidere, krigsfanger og norske arbeidere. Norddags forpleiningssats i august 1944 inkluderte foruten utenlandske arbeidere, også nordmenn og tyskere.

I februar 1944 sendte Organisation Todt rundt oversikter over ulike forpleiningssatser i Tyskland og Norge og hvor mange kalorier det ga. Sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht fikk 17 900 kalorier i uken (Schwerarbeitersatz). Sovjetiske krigsfanger og utenlandske arbeidere i Organisation Todt fikk 20 900 kalorier i uken. Tyske arbeidere i Organisation Todt fikk 24 100 kalorier i uken, norske arbeidere 15 600 kalorier i uken (Schwerarbeitersatz).²¹⁵

213 Se f.eks. Küppers og Bannier 1943 : 99f.

214 RA. Krigsgravtjenesten. Eske 52. Fra Kommandant des Kgf-Mannsch.-Stammlagers 303 til Kgf.-Bezirks-Kommandant beim W.Bfh Norwegen. Meldung über die Belegungsstärke nach dem Stande vom 1. april 1945. 09.04.1945.

215 RA. RA. Organisation Todt. E3i- unterkunft, sicherstellungen, schulungen 1944. E. 34. Mappe 1740 Verplegung. Det er vedlagt en åttesiders oversikt med nøyaktig kaloriverdier for mange matsorter. For eksempel er elleve ulike melsorter med.

	1	2	3
	I Tyskland og Wehrmacht, Norge	Organisation Todt i Norge	Nordag
	Sovjetiske krigsfanger og sivile	Krigsfanger og sivile arbeidere inkl. norske	Utenlandske arbeidere, inkl. tyske og norske
	Fra 06.10.42-freden	Fra 28.11.43-freden	Per 26.08.44
	Schwerarb. ²¹⁶	Normal ²¹⁷	Norsk schwerarbeiter
Gram pr. uke			
Brød	3400	4200	2975
Kjøtt	400	440	300
Fett/Margarin	200	211	315
Poteter	7000	5250	5250
Næringsmiddel	150	225	inngår i brød
Sukker	110	210	150
Teerstatning	14	9,3	0
Kaffeerstatning	0	63	40
Grønnsaker	Ved anledn.	660	300
Skummet melk	0	0	1,75 ltr.
Marmelade/kunsthonning	0	350	200
Fisk	0	0	1000-1900
Tobakk	ukjent	18	Franske 15 sig. Sovjetiske 15 gr.
Alkohol	0	440 cl -ikke for sovjetiske	-ikke sovjetiske
Bratlingspulver	0	80	0
Kokefett	0	15	0
Kalorier per uke	18711	21975	18674 ²¹⁸
Kalorier per dag	2673	3139	2668

En tysk beregning fra 1944 viser at en arbeider som er "Schwerarbeiter" må ha 3 600 kalorier hver dag.²²⁰ Forpleiningsatsen i Wehrmacht og Nordag ligger da langt under mengden av

216 Schwerarbeitersatz er valgt da typen arbeid er mer likt arbeidet under Organisation Todt. Normalsatz er på 2283 kalorier. Sammenligningsgrunnlaget er en oversikt over fanger i ulikt arbeid, se note 214.

217 Satsene gjaldt opp til 66. breddegrad (ved Narvik), nord for den var satsene for brød 700 gram høyere, for fett 74 gram og 200 ccm alkohol mer, noe som tilsvarte 2905 kalorier ekstra i uken. I tillegg så fikk unge under 21 år 700 gram ekstra brød og 150 gram marmelade/kunsthonning ekstra i uken. Syke fikk tilsvarende ekstrarasjon.

218 En norsk "schwerarbeitersatz" fra februar 1944 var bare på 15 600 kalorier, som nevnt over. Så det har vært en stigning frem til august 1944, eller Nordag har fått dispensasjon til å øke satsen.

219 1. kolonne: Küppers og Bannier 1943: 99 og Norges Hjemmfrontmuseum. Oversikt over Stalag 303- høsten 1942. 2. kolonne: RA. Organisation Todt. E3i- unterkunft, sicherstellungen, schulungen 1944. E. 34. Mappe 1740 Verplegung. 3. kolonne: RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Ernährung und landwirtschaft. Pk. 33. Brev fra Abt. Ernährung und Landwirtschaft til Dr. Blankenagel.

220 Spoerer 2001: 124

kalorier en trenger hver dag. Satsene for Organisation Todt er nærmere "Schwerarbeitersatz" og graden av hardt arbeid tilsier nok det. Men de er også under mengden av kalorier en trenger hver dag.

Første kolonne viser satsene for "Schwerarbeiter" for sovjetiske sivile tvangsarbeidere (Ostarbeiter) og krigsfanger i Tyskland per 6. oktober 1942. Den ble stående frem til 21. august 1944 i Tyskland. Satsene ble ikke endret i Norge og gjaldt med sikkerhet for sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht i Norge frem til mai 1945. Sovjetiske sivile arbeidet i frostfiletfabrikker der Wehrmacht hadde ansvaret for forsyningen, men det er uvisst om de fikk denne rasjonen. I Tyskland var denne forpleiningssatsen gjeldende for alle bedrifter, så frostfiletfabrikkene og Nordag kan ha brukt den frem til 1944. Kaloriverdien er tre fjerdedeler av Organisation Todts rasjon. Nordags rasjoner var også høyere i 1944.

Andre kolonne viser de nye satsene per 28. november 1943 for utenlandske arbeidere, krigsfanger og nordmenn i arbeid for Organisation Todt. Disse gruppene hadde den såkalte sats IV. Siden 9. november 1942 hadde sovjetiske krigsfanger i Organisation Todt og i Wehrmacht fulgt ulike forpleiningssatser. Satsene for Organisation Todt var høyere enn Wehrmachts, likevel var det massedød av sovjetiske krigsfanger på flere av Organisation Todts arbeidsplasser.²²¹ Det kom altså enda en økning i november 1943, som vist over.

Organisation Todt hadde bare en sats for hver gruppe, den ble kalt normal. Den kan ikke sammenlignes direkte, siden det er stor forskjell på kaloriinnholdet i en normalrasjon for krigsfanger i Wehrmacht og den ene satsen "Normal" for Organisation Todt. Satsen for Organisation Todt tilsvarer mer en sovjetisk krigsfanges "Schwerarbeitersatz" i Wehrmacht. En så høy forpleiningssats som er gjeldende også for sovjetiske krigsfanger, kan bety at Organisation Todt måtte gi god forpleining på grunn av det krigsviktige arbeidet. Er det mulig å måle om det virkelig ble bedre forpleining?²²² En franskmann i Kirkenes som arbeidet for

221 En tysk militærlege tilrådte i slutten av mai 1943 at sovjetiske krigsfanger i Beisfjord burde få økte rasjoner. Det døde veldig mange sovjetiske krigsfanger i arbeid for Organisation Todt høsten 1942 til våren 1943. Dette var i arbeidet med å bygge forsvarsverk i tilknytning til kanonbatterier. De to største leirene under 1. og 3. kompani av 186. bataljon var leirene på Trondenes i Harstad og Engeløy utenfor Narvik. Der døde fire fanger hver dag. Fra oktober 1942 til mai 1943 var 830 av 2 000 fanger i de to kompani døde. Hovedårsaken var underernæring, slo den tyske legen fast. RA. Riksadvokatens krigsforbryterarkiv. Eske 34. Rapport fra Dr. Köhler til Einsatzleiter Fickert ved Einsatzstab Nord-Norwegen. Organisation Todt ga også høyere forpleiningssats i desember 1941 til avkreftede sovjetiske krigsfanger i Tyskland for å få dem til sitt arbeid. Soleim 2004: 183.

222 Det finnes ikke noen studier på dødeligheten i Organisation Todt i forhold til de nye forpleiningssatsene før november 1943 og etter det. Hvis jeg fortsetter med de to leirene over, Trondenes ved Harstad og Engeløy, med tallmessige usikkerhetsmomenter, så blir tallet 800 døde på sju måneder, deretter 102 døde fanger på de

Organisation Todt og så forpleiningssatsene, sa at sovjetiske krigsfanger sto på sats IV, som de selv gjorde. Men, skriver han: ”de sovjetiske krigsfangene fikk ikke utdelt så mye som de hadde rett på”.²²³

Tredje kolonne viser en forpleiningssats som gjaldt for Nordags arbeidere i Saudasjøen, Årdal og Glomfjord, for både norske, tyske, franske og sovjetiske arbeidere. Den eneste større forskjellen er at tyske arbeidere som i Organisation Todt, hadde dobbel kjøttrasjon og tobakksrasjon.²²⁴ Dokumentet er satt opp av en sekretær på grunnlag av et spørsmål om hva arbeidere fikk i forpleining i Nordag. Hun har Nordags satser og har tatt med de små forskjeller for de ulike gruppene. Dette er en norsk ”Schwerarbeitersatz” som tilsvarer 18 674 og kalorier og kommer dermed på linje med Wehrmachts ”Schwerarbeitersatz” på 18 711 kalorier i uken.

Byggearbeidet i Nordag kan sammenlignes med mye av byggearbeidet som var under Organisation Todt, det var tungt arbeid med mye graving og kjøring på sand. Hvorfor fikk sovjetiske sivile tvangsarbeidere samme rasjoner som franskmenn, nordmenn og delvis tyske arbeidere? Var dette ren godvilje fra Nordag, eller var det en nødvendighet for å få fabrikkene bygd raskest mulig? Som nevnt i punkt 3.1.1, var byggingen av aluminiumsfabrikker i Norge gitt prioritet blant byggeprosjektene i Norge. Også Organisation Todts arbeid med for eksempel Nordlandsbanen var gitt høy prioritet hos Adolf Hitler selv. Å kunne fullføre disse byggeprosjektene har nok vært en viktig årsak til at alle arbeidere fikk like god forpleining.

Sovjetiske sivile tvangsarbeidere under Nordag kan ikke bekrefte at de fikk en slik forpleiningssats som beskrevet i 3. kolonne. Derimot klager de samstemt over maten, at den var utilstrekkelig og dårlig. Kanskje de ikke fikk en økning før nærmere august 1944, da denne forpleiningsoversikten ble utskrevet? Flere tidligere sovjetiske sivile tvangsarbeidere sier at de fikk to brød i uken. Dette gjelder dem som var i Saudasjøen og Årdal.²²⁵ To brød tilsvarer maksimalt 2 400-2 600 gram brød i uken og dermed kan de ikke ha fått Nordags satser. Derimot stemmer det bedre med de rasjonene som tyske myndigheter brukte i

påfølgende to årene frem til mai 1945. Det kan derfor slås fast at mye må ha bedret seg, ikke bare forpleiningen. Men den var en viktig faktor. RA. Krigsgravtjenesten. Eske 31 og rapport fra Dr. Köhler nevnt i note over.

223 Beaubreuil 1987: 4

224 RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Ernährung und landwirtschaft. Pk. 33. Brev fra Abt. Ernährung und landwirtschaft til Dr. Blankenagel.

225 Brev fra Ivan Karij, Ukraina 10. 11.2001. E-post fra Peter Fesenko 14.03.2008. E-post fra Grigorij Gmirja april 2008. Årdal før og no nr. 15, s.6.

Tyskland og som Wehrmacht i Norge hadde, som lå på 2 600 gram brød i uken. Derfor vil jeg anta at sovjetiske sivile tvangsarbeidere under Nordag i 1943 og frem til en gang før august 1944 fikk Wehrmachts forpleiningssats ”Normal”. Et par tidligere sivile tvangsarbeidere sier at de fikk 200 gram brød hver dag, men det tilsvarer bare 1 400 gram brød i uken.

Sannsynligvis kan de ha fått 200 gram brød hver dag til middagen, og i tillegg et eller to brød i begynnelsen av uken, som skulle vare til frokost hele uken.

Franskmennene sa at de fikk tre brød i uken.²²⁶ De har fått satsen på 3 000 gram, hvis hvert brød veide 1000 gram. Dette bekreftet en franskmann i en dagbok fra sommeren 1943 i Årdal. En annen franskmann i en større leir i Øvre Årdal juni 1943 skrev i et brev til sine foreldre at han fikk 3600 gram brød i uken. De fikk ikke nok mat, og han skrev at de roter i søppelet etter potetskrell som de kunne steke på rommene. På Bremborg, der franskmenn og nordmenn arbeidet på veien mellom Øvre Årdal og Årdalstangen, var Pierre Boudinet. Han skrev dagbok og kommenterte maten hver dag. Perioden fra franskmennenes ankomst til Årdal 17. mai 1943 til august 1943 er hittil oversatt. Flere ganger skrev han at det er mye mat, og de spiser for mye. 17. juni 1943 kommenterte han at det er ille at kokkene kaster mat som ikke blir spist opp.²²⁷ 20. juni var det overflod av mat. Årsaken til at det var stor forskjell for franskmennene på to ulike steder i Årdal, var nok at de 28 franskmennene i Bremborg bodde sammen med nordmenn som fikk mat laget av norske kokker. Franskmennene fikk sannsynligvis norske rasjoner, norsk ”Schwerarbeitersatz”, som senere alle i Nordag fikk. De fikk også av og til for mange sigaretter, 30 istedenfor 15, som stemmer med oversikten. Nordmennene i samme arbeid fikk 100 sigaretter i uken.²²⁸

A) Sovjetiske og franske tvangsarbeidere om forpleiningen

Det som går igjen i alle brev fra sovjetiske tvangsarbeidere, er at maten var dårlig og at det var lite av den. Jeg tar med noen eksempler her. Forpleiningen under Nordag kan få en til å tro at de sovjetiske tvangsarbeiderne hadde like mye hele tiden. Men hva sier de selv? Peter Fesenko var i Saudasjøen: ”Om morgenen og om kvelden fikk vi kaffe, og to hele brød for en uke. Vi spiste på kantinen hvor vi gikk i samlet flokk. Middagen besto av tre mulige retter:

226 Årdal før og no, nr. 15-2000. Frå dagbøkene til Pierre Boudinet. S. 24. 19.06.1943.

227 Årdal før og no, nr. 10-1997. Frå dagbøkene til Pierre Boudinet. S. 13.

228 Intervju med Arnulf Hatlem 30. mars 2008. Han bodde og arbeidet med franskmenn i Årdal 1943-1945

kålsuppe, potet med salt sild eller fisk og kompott. Norske arbeidere delte mat med oss, de gav oss brødskiver og fisk. Vi sultet. Sulten tvang folk til å stjele”.²²⁹

Vasilij Kremets var i Årdal: ”Til frokost fikk vi vanligvis te uten sukker. Middag var kl. 13. Da fikk vi fire poteter, to skjeer med saus og en liten bit med fisk. På kvelden fikk vi en halv liter med suppe. På mandager fikk hver enkelt av oss et brød og 300 gram margarin. Det var for hele uken. Vi spiste alt med en gang. Rett utenfor vår spisesal sto søppelkonteinere. Der var det ofte fisk. Den kunne vi ta, men tyskerne banket oss hvis vi gjorde det”.²³⁰

Grigorij Sjengerij var også i Årdal: ”Når det gjaldt mat, så fikk vi et så dårlig brød at hunder i dag ikke engang ville spist det, men vi spiste det, fordi vi ønsket å overleve. Vi fikk også suppe, som vi egentlig ikke kunne kalle suppe, men som besto av en flytende væske laget av fiskeben og potetskrell. Denne såkalte ”suppen” fikk vi om morgenen før vi gikk på arbeid og om kvelden når vi kom tilbake. Etter at arbeidsdagen var slutt spiste vi ”suppen” og gikk rett til sengs”.²³¹ Det ser heller ikke ut til at de sovjetiske tvangsarbeiderne som var under Luftwaffe i 1944, fikk noen bedre forpleining. Jevdokia Kravtsova som arbeidet på flyplassen på Sola sier det slik: ”Kostholdet var ikke bra. Vanligvis spiste vi suppe og brød med strå, men ikke engang det fikk vi hver dag”.²³² Brødet som de sovjetiske tvangsarbeiderne fikk, var nok ikke det vanlige brødet som bl.a. franskmennene fikk. Det var det tyske Reichsernährungsministerium, som ”oppfant” ”russerbrødet” i november 1941.²³³ Fra 17. april 1942 inneholdt brødet 72 prosent grovmalt rug og 28 prosent sukkerbete, etter at sukkeret var trukket ut. Tidligere hadde det vært mindre rug og brukt ti prosent sagmel og ti prosent halm i stedet.²³⁴ Tyske myndigheter ble nødt til å ta ut de to siste bestanddelene av brødet da det ble så stort omfang av magesyke blant sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Tyskland.²³⁵ Brødet ble laget til sovjetiske krigsfanger i Norge. Flere sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge forteller altså at det var strå i brødet i 1943 og 1944. Det ser da ut til at dette brødet ble fremstilt i Norge også for sovjetiske sivile tvangsarbeidere.

229 E-post fra Peter Fesenko 14.03.2008

230 Brev fra Vasilij Kremets 01.02.2000.

231 Grigorij Sjengerij i Haugland 2008: kapittel 11. Grigorij Jerimanov sier nesten det samme: ”Ingrediensene i suppen var oppmalte fiskeben, potetavfall og sagspon”. Brev fra Grigorij Jerimanov til Harald Sødal høsten 2007.

232 Brev fra Jevdokia Kravtsova mars 2008.

233 Herbert 1997: 156 og Streit 1997: 145f. Klussmann 2004: 119 mener at det var Görings avdeling som ”oppfant” det.

234 Herbert 1997: 156f og Klussmann 2004: 119

235 Streim 1997: 363 og note 214. Streim 1997: 146. Før april 42 besto brødet av ”roggenschrot, zuckerrübenschnitzel, zellmehl sowie strohmehl oder laub“.

Selv om de tvangssendte franskmennene i perioder fikk mer mat enn de sovjetiske tvangsarbeiderne, klaget også de på maten. Dette gjaldt for eksempel dem som arbeidet for firma under Organisation Todt, som hadde høyere satser enn Nordag. Et eksempel er fra den franske kontaktmannens inspeksjon av franskmenns levevilkår på Hundvåg utenfor Stavanger i juli 1944. Franskmennene og belgierne der klaget på kokken, som var urenslig på kjøkkenet og i tillegg mente de at han stakk unna mat til seg selv og andre. RK fikk saken og sendte den videre til undersøkelse hos Deutsche Arbeitsfront i Stavanger. Franskmennene sa at det tidligere ikke hadde kommet noen avløser, for kokken ordnet det hele tiden slik at han fikk fortsette.²³⁶ Så det var ikke sikkert at det kom noen ny kokk på Hundvåg. Franskmenn i Larvik skrev i mars 1944 en klage på forholdene der. De klaget også på maten, det var for lite mat og for dårlig kvalitet på den. De bemerket at en leirleder var arrestert, siktet for underslag av mat. Det ser ut til at de fikk 4 200 gram brød i uken som er korrekt i forhold til Organisation Todts forpleiningssats fra november 1943. I Årdal kunne Marcel Sirot fortelle at det ble mindre mat vinteren 1945. I november 1944 fikk de rogn istedenfor fersk torsk. I januar 1945 ble rasjonene av poteter, makaroni og annet senket. I februar–mars 1945 sank margarinrasjonen fra 250 gram i uken til 100 gram i uken.²³⁷ Samme utvikling skjedde for øvrig med rasjonene til utenlandske arbeidere i Tyskland, de ble nedsatt vinteren 1945.²³⁸

Klager fra sovjetiske sivile tvangsarbeidere i frostfiletfabrikkene ser faktisk i noen tilfeller ut til å ha fått gjennomslag. I Hammerfest gikk de 150 sovjetiske kvinnene til streik på grunn av lave matrasjoner, og de fikk faktisk mer mat.²³⁹ I Bodø i februar 1943 klaget de ukrainske mennene til representanten for RK som var på inspeksjon. De ville ha mer brød. Svaret fra Frostfilet var at firmaet, Wehrmacht og forsyningsdepartementet allerede var i ferd med å oppheve en nedsettelse på 250 gram brød i uken. Det er uvisst om det ble gjennomført.²⁴⁰

Alle disse eksempler på hvordan de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere opplevde matsituasjonen tas med for å undersøke om det var forskjell på forpleiningen hos de ulike aktørene. Det ser ut til at alle klaget, også dem som hadde en høyere forpleiningssats i Organisation Todt i forhold til Nordag. Under en inspeksjon fra RK og Sol i Arbeid februar

236 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. „Verbindungsmann“ Hubert Bauduin til Gastagnet, Berlin. Udatert. Samme eske: Fra RK ved Engelhardt til Ortsobermann der Deutsche Arbeitsfront i Stavanger. ”Verplegung der Insel Hundvaag” 16.08.1944.

237 Sirot 1997: 42.

238 Bories-Sawala, Helga 1995: 224.

239 Finstad 1999: 41.

240 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Pk. 65. Vermerk fra Böhm 25. februar 1943.

1944, klaget de sovjetiske tvangsarbeiderne i Øvre Årdal og Årdalstangen bare på at deres brev til andre sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland ikke kom frem. De klaget ikke på noe annet.²⁴¹ Betyr det at de sovjetiske tvangsarbeiderne var fornøyd og hadde fått mer mat? Eller betyr det heller at Sol i Arbeids rapport fra inspeksjonen bare inneholdt forhold som kunne rettes på? Forhold som for eksempel forpleiningssatser kunne ikke Sol i Arbeid gjøre noe med, derfor ble det ikke tatt med.

I de nye forordningene av 31.12.1944 for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne, står det klart at de nå får samme forpleining som andre utenlandske arbeidskrefter. Men om denne økningen ble satt ut i praksis, er ikke sikkert. I Tyskland tok det fem måneder fra de nye forordningene i mars 1944, til økningen ble gjenspeilt i forpleiningssatsene. Den 21. august 1944 kom sovjetiske sivile og krigsfanger i Tyskland opp på nivå med krigsfanger fra andre land og 27. oktober 1944 på nivå med andre utenlandske arbeidere.²⁴² Det tok altså lang tid før forordningen ga resultater i form av mer mat på tallerkenen. Det kan ha tatt lang tid også i Norge, og når forordningen ble gjeldende fra 1. januar 1945, så kan det kanskje ha gått flere måneder også her. Men det var mindre forhold i Norge og færre arbeidsgivere. Hvis viljen var til stede, kunne det kanskje gått raskt. På spørsmål stilt til noen tidligere sovjetiske sivile tvangsarbeidere, svarer få på om det var en økning i matrasjonene. Ivan Gorbatjuk i Saudasjøen kan huske at de fikk mer mat, frihet til å gå utenfor leiren og lønn, og kan tidfeste det til da Den røde armé gikk inn i Tyskland, dvs.. januar 1945.²⁴³ En nordmann i Saudasjøen kan også bekrefte at de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne fikk mer mat og frihet.²⁴⁴ Ifølge forpleiningsoversikten for Nordag som er tilgjengelig, så skal de ha fått endringer før august 1944. Organisation Todt hadde allerede like rasjoner for alle tvangsarbeidere og krigsfanger, så de trengte ikke endre noe. Det er ikke kjent om Luftwaffe og frostfilet-fabrikkene endret forpleiningssatsene i 1945.

B) Mat formidlet gjennom andre kanaler

De fleste av de sovjetiske tvangsarbeiderne sier i brev mange år etter at de fikk hjelp fra nordmenn i form av matpakker og delvis i form av klær. En sier at franskmenn fikk sendinger hjemmefra som de alltid delte med dem. Franskmennene kunne få tilsendt opptil 5 kilo med

241 RA. RK. Abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 99, m. 1. Aktennotiz av Engelhardt 17.02.44.

242 Streim 1997: 249f.

243 Brev fra Ivan Gorbatjuk, Ukraina 10.11.2001 og 01.05.2002

244 Samtale med Audun Aabø, Sauda juni 2001.

mat, fortalte Pierre Boudinet i sin dagbok 17. juni 1943. Han kan fortelle at flere av og til fikk pakker med noe mat eller andre småsaker.²⁴⁵ De sovjetiske arbeiderne fikk selv pakker, men der var det en begrensning på 250 gram.²⁴⁶ En sovjetisk arbeider i Bodø som skrev et brev i september 1943, fortalte at han fikk to pakker i august med henholdsvis tobakk og sukker, og en med kirsebær og kavringer. Han ønsket mer tobakk, løk og hvitløk fra familien i Ukraina, skriver han.²⁴⁷ Men for de sovjetiske tvangsarbeiderne stoppet kontakten med brev og pakker i april 1944, da Sovjetunionen var tatt tilbake av Den røde armé. I august 1944 var det også slutt for franskmennenes del, da var Frankrike tatt tilbake av de allierte. I november 1944 ble det opplyst at brev kunne sendes via Røde Kors i Sveits.

Kunne arbeiderne kjøpe mat for lønnen som de fikk? I utgangspunktet var mange matvarer rasjonert under krigen. Franskmennene arbeidet til klokken 18 på hverdager og til klokken 13 på lørdager og etter det var butikkene stengt. De sovjetiske tvangsarbeiderne ble holdt inne i leiren alle dager. Det som ble hovedmetoden for å få tak i mer mat, var å bytte den til seg. Penger betydde ikke så mye som byttemiddel. Tobakk og sprit var et bedre byttemiddel for nordmenn som heller ville ha det enn mye brød. ”Dette var et veldig godt byttemiddel med nordmenn, for få franskmenn drakk noe særlig”, sier Arnulf Hatlem, en nordmann som bodde og arbeidet sammen med dem.²⁴⁸ Franskmennene byttet til seg matvarer, postkort eller andre suvenirer fra Norge. Pierre Boudinet skrev at han selv ikke røykte, og byttet bort sigarettene sine, 8–10 sigaretter mot et brød eller 250 gram margarin.²⁴⁹ Franskmennene fikk akevitt av og til, sier en franskmann, en annen sier at de bare to ganger fikk to flasker sprit fra vinmonopolet i Bergen. Ifølge forpleiningssatsene fra Nordag, skal de ha fått faste rasjoner, hver måned sprit eller vin som tilsvarte deres satser. Nordags rasjoner skulle tilsvare ca. 1,75 liter sprit i måneden.

De sovjetiske tvangsarbeiderne i Årdal utførte også byttehandler, men de hadde store begrensninger, da de ikke hadde lov til å gå ut av leiren. Nordmenn kunne heller ikke komme inn i leiren. Dette var i stor motsetning til i og utenfor franskmennenes brakker, der alle kunne gå fritt før klokken 22 om kvelden. En mulighet for handel for sovjetiske tvangsarbeidere fantes i den 1 200 mann store leiren på Årdalstangen. Det ble etter tillatelse av Nordag åpnet

245 Årdal før og no nr. 14-1999. Frå dagbøkene til Pierre Boudinet. S. 51.

246 Klusmann 2004: 82

247 Privat eie. Postkort sendt av Mykola Rossjuk, Bodø til foreldrene i Kiev-området, Ukraina 27.09.1943.

248 Samtale med Arnulf Hatlem 30.03.2008

249 Årdal sogelag. Årdal før og no nr. 15-2000. Frå dagbøkene til Pierre Boudinet. S. 25.

en liten kantine 1. februar 1944.²⁵⁰ En tysk oppsynsmann hadde ansvaret for at alt ble solgt til veiledende priser. Ulike nordmenn sto for den og den holdt åpen fra 18–21 hver kveld. Det var lite å få kjøpt der, mest brus, saft, alkoholfritt øl, toalettsaker og skrivesaker. Det forekom også at det ble solgt spekesild.²⁵¹ Det er ikke hørt om liknende i leirer for sovjetiske sivile tvangsarbeidere for Nordag i Saudasjøen eller andre steder. Selv om leirene for sovjetiske sivile tvangsarbeidere for det meste var lukkede leirer, var det alltid et stort byttemarked i leiren, for noen fikk alltid tak i noe fra nordmenn på arbeidet. Noen kjøpte brødmerker av nordmenn, og fikk andre til å handle brød i butikken.²⁵² De kunne også kjøpe mat direkte av nordmenn. Hvis en sovjetisk arbeider tjente 60 kroner i måneden, kunne en få et brød og litt pålegg ekstra i uken. I et brev fra Grigorij Gmirja, som ser ut til å huske detaljer godt, opplyser han at på det store byttemarkedet i leiren kunne kjøpe et brød for 50 kroner og smør for 37 kroner. Fisk var billig.²⁵³ I Saudasjøen kunne de kjøpe noe i landhandelen, men det meste var rasjonert. Innehaverne forteller: ”Vi solgte sild og fiskepølser (håbrann), lange store pølser som lignet på servelat. Den kjøpte [de sovjetiske] mennene veldig mye av. Det var det eneste som ikke var rasjonert”.²⁵⁴ Få nordmenn kjøpte den, da de ikke likte fiskepølsen.

Som oppsummering av avsnittet om forpleining, kan det sies at det virker som om forpleiningen for de franske tvangsarbeiderne var noenlunde god mange steder i Norge, og det som var mangelvare kunne de kjøpe eller bytte til seg. Franskmennene hadde stor frihet og nordmenn kunne oppsøke dem for en byttehandel. Franskmennene hadde forpleiningssatser på linje med andre utenlandske arbeidere, og når det gjaldt Nordag, hadde de en norsk ”Schwerarbeitersatz”. Franskmennene fikk de samme gode forpleiningssatser av de to aktuelle arbeidsgiverne nesten hele tiden i Norge. For de sovjetiske tvangsarbeiderne var situasjonen helt annerledes. Det ser ut til at de hadde for lite mat de fleste steder i Norge der de oppholdt seg i 1942-1943 og i Luftwaffe i 1944. Kanskje har de fleste sovjetiske sivile tvangsarbeidere i utgangspunktet hatt Wehrmacht-rasjonen som sovjetiske sivile tvangsarbeidere hadde i Tyskland og sovjetiske krigsfanger i Norge. Nordag har på et tidspunkt lagt sine sovjetiske sivile tvangsarbeidere inn på samme forpleiningssatser som både tyske, franske og norske arbeidere fikk. Dette har da skjedd før august 1944. Organisation Todt hadde i hvert fall fra november 1943 og frem til mai 1945 et høyere nivå enn Nordag, for

250 Fra Olav Mørkve via Årdal sogelag. Kontrakt mellom Nordag og Olav Mørkve datert 15.02.1944.

251 Intervju med Olav Mørkve september 2001 og artikkel i Årdal før og no nr.5-1995, s. 24ff.

252 Brev fra Dmitrij Bugajtsjenko mars 2007.

253 E-post fra Grigorij Gmirja april 2008.

254 Intervju med Bertha og Svein Hoftun juni 2001.

alle utenlandske arbeidere og krigsfanger fikk samme høye rasjoner. I hvert fall var rasjonene høye i forhold til det sovjetiske krigsfanger fikk, men i forhold til tyske arbeideres rasjoner var den mindre. Frostfilets og Luftwaffes forpleiningssatser er ikke kjent, men uttalelser fra sovjetiske tvangsarbeidere som arbeidet der, viser at forpleiningen ikke har vært så god. De kan ha fått Wehrmachts forpleiningssatser. Fra 1. januar 1945 skulle alle sovjetiske sivile tvangsarbeidere ifølge de nye forordninger fra RK, få samme forpleiningssatser som andre utenlandske arbeidere. Det er uvisst hvor lang tid det tok å gjennomføre endringene, noen uttalelser fra tidligere sivile tvangsarbeidere og nordmenn gjør at endringen under Nordag i Saudasjøen kan beregnes til å ha kommet i januar 1945. Men Nordags forpleining med like rasjoner for alle arbeidere kom allerede før august 1944. Organisation Todt og Nordag ga høyere forpleiningssatser til sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge. Det er usikkert hvor mye diskusjon det har vært med RK om en slik forhøyelse. Det ser ikke ut til at det har vært ulike forpleiningssatser basert på raseinndeling noe særlig lenge i de ulike bedrifter i Norge. Det ser derimot ut til at ytelsene til arbeiderne var viktigere for sentrale aktører som hadde store byggeplaner i Norge.

4.2.3 Leveforholdene: dødsårsaker

Hvis de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne hadde lavere forpleining i lengre perioder, dårligere forhold i leiren og hardere arbeid enn franskmennene, er det rimelig å anta at det medførte at flere sovjetiske enn franske tvangsarbeidere døde.

Det var regler for begravelse av sovjetiske og andre utenlandske døde i Norge. Om de sovjetiske borgerne var det informasjon om begravelsen ifølge Deutsche Arbeitsfront i Norge. I en tjenesteanvisning til alle "Ortsobermänner" (Avdelingsledere i DAF) i Norge forklares reglene.²⁵⁵ Sivile sovjetiske tvangsarbeidere skulle gravlegges på enkleste måte på et eget område på en vanlig kirkegård. Kremasjon var ønskelig. Det skulle ikke være prester med, bare legfolk. Mindre grupper av sovjetiske tvangsarbeidere kunne følge den avdøde til gravplassen. Firmaet betalte utgiftene. Franskmenn ble gravlagt på norske kirkegårder på samme måte som nordmenn og sannsynligvis sovjetiske borgere. Men kremasjon ble ikke gjennomført noe sted, så vidt som kildene viser. Begge nasjonaliteter ble innskrevet i de norske kirkebøkene.

255 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 23. Fra Landesgruppe der NSDAP in Norwegen, Die Deutsche Arbeitsfront til Ortsobermänner i Norge. Dienstanweisung nr. 22, 28.03.1944.

Tabellen som er laget på grunnlag av oversikter over døde sovjetiske og franske tvangsarbeidere under krigen, er delt inn i ulike kategorier av dødsårsaker. Dessverre er det en større gruppe med ukjent dødsårsak, sannsynligvis er dødsårsaken for disse sykdom og eventuelt noen ulykker. Det eksisterer ikke nå noe sentralt register over døde sivile utenlandske arbeidere. Det som fantes fra tyske myndigheters side, ble sendt til de respektive land etter krigen. Dødsårsakene bygger derfor på ulike kilder, både tyske rapporter og historier fra norske og utenlandske arbeidere. Antallet på de ulike steder er mest sannsynlig korrekt, men det kan være enkeltarbeidere på noen steder som ikke er kommet med i oversikten. Totalt døde 102 sovjetiske og 13 franske sivile tvangsarbeidere under krigen. Prosentandelen i forhold til 7 502 sovjetiske tvangsarbeidere i Norge, er på 1,35 prosent. For franskmennenes del av et tall på 2 168, så blir prosentandelen døde 0,6 prosent. Blant de 102 sovjetere som døde, var det 19 kvinner. 14 kvinner døde under bombing av allierte fly, to under beskytning av Den røde armé, ei i en mineulykke, ei etter en fødsel under transport til Norge og ei ukjent. Ingen franske kvinner døde.

Dødsårsaker blant sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942-45²⁵⁶

	Sovjetiske sivile tvangsarbeidere	Franske sivile tvangsarbeidere
A) Ukjent årsak	54	2
B) Sykdom	6	5
C) Ulykke	9	1
D) Selvmord	2	
E) Metanolforgiftning	8	
F) Drept under flukt	3	3
G) Drept under krigshandlinger	20	2
Totalt	102	13

Oversikten viser for det første en større andel døde blant sovjetiske arbeidere enn franske i Norge. Men det er selve dødsårsakene som må undersøkes. Rekkefølgen i oversikten følges i det følgende.

A) Ukjent årsak

256 I tillegg så døde et sovjetisk spebarn i 1944, fire sovjetiske menn døde etter krigen og en franskmann døde etter krigen. Så i Norge døde totalt 107 sovjetiske borgere og 14 franskmenn. Oversikten over døde bygger hovedsakelig på norsk og tysk materiale. Kilder står under de enkelte dødsårsaker.

Sannsynligvis er det sykdom og noen ulykker som skjuler seg bak ordene ”ukjent årsak”, ikke drap eller andre av årsakene nevnt over. For eksempel er 36 av de 54 usikre dødsårsaker fra sovjetiske menn fra en eneste leir, Trandum-leiren ved Gardermoen. Dette var en leir som ble opprettet våren 1944 og menn, kvinner og barn som var der ble sannsynligvis bra behandlet. Kanskje var det da sykdom, en epidemi som var hovedårsaken til det uvanlig store antallet døde bare fra denne leiren. 36 døde av til sammen 800 i Trandum er mye mer enn det meste noe annet sted. Det største antallet døde er fra leirene i Årdal, der døde 13 av 1 300 sovjetere.

B) Sykdom

Når det gjelder sykdomstilfeller, er det viktig å se om lavere matrasjoner og dårlige boforhold bidro til dødsfall for sovjetiske tvangsarbeidere. Når en skal vurdere dødsårsaker, må en ta i betraktning at de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne *kan* ha vært mindre motstandsdyktige før de kom hit. Livet under okkupasjon i Sovjetunionen var vanskelig. Seks sikre tilfeller av død som følge av sykdom er registrert. Sykdommene til de sovjetiske er bl.a. tuberkulose, hjertestans ved operasjon av tarmslyng og sprukket tynntarm – kanskje som følge av tuberkulose. De syke her døde på et feltlasarett som tilhørte Organisation Todt. Disse feltlasarettene var for alle utenlandske arbeidere og var sannsynligvis gode. For alvorlige tilfeller henviste en til norske sykehus. Fem franske arbeidere døde av sykdom, tre av dem av tuberkulose. Tuberkulose er en sykdom som kan smitte, spesielt hvis leveforholdene er dårlige. Hvis leveforholdene er gode tar det tid før den slår ut, en kan faktisk bære i seg smitten hele livet uten at den behøver å slå ut. Et par måneder er ikke nok for at en dør av tuberkulose hvis en ikke bærer smitten i seg.²⁵⁷ To av franskmennene døde bare en måned etter at de var kommet til Norge, en døde fem måneder etter. Kanskje hadde de fått sykdommen i Stettin, men mer sannsynlig hadde de den med seg fra Frankrike. Forholdene i Stettin i Tyskland har deretter fått sykdommen til å bryte ut. Det samme gjaldt for de sovjetiske tvangsarbeiderne. De sovjetiske krigsfangene som hadde tuberkulose i Norge, fikk en helt annen behandling enn de sovjetiske sivile.²⁵⁸

257 E-poster datert 27.03 og 03.04.2008. Ole Didrik Lærum, professor i patologi på Gades Institutt, Haukeland Universitetssjukehus.

258 Haugland 2008, kap. 19. Sovjetiske sivile tvangsarbeidere med tuberkulose ble sendt hjem eller på norske tuberkuloseanstalter. De sovjetiske krigsfangene i for eksempel Sør-Norge ble sendt til en hovedleir i Lillehammer der de lå og døde. Det var lite legehjelp å få. Det kom syke fanger fra hele Sør-Norge, og det ble så mange at en ny sykeleir bare for tuberkulosesyke ble opprettet januar 1945 utenfor Tønsberg. Der var det heller ikke mye legehjelp, for den tyske legen gikk ikke inn i leiren. Mange døde i disse leirene.

C) Ulykker

Når det gjelder ulykker i arbeidet, så er det en forskjell på sovjetiske og franske arbeidere. Døde det flere sovjetiske arbeidere fordi de hadde mer risikoutsatt arbeid enn franskmennene? En sovjetisk arbeider falt ned fra et tak av en fabrikkbygning på Årdalstangen. Denne var under bygging og det var kjent at det ikke var mye sikkerhetsforanstaltninger under byggingen av fabrikkene for Nordag. En annen dødsulykke i Årdalstangen, skjedde da to sovjetiske arbeidere som var på toalettet, ble truffet av en tralle med sand og døde. Det spesielle med denne saken, var at en norsk ingeniør og en tysk leder hadde sjekket trallen to og en halv time før den løsnet. En tysk rapport konkluderte med at ingen kunne klandres for ulykken, det var bare en hake på vognen som vippet opp da trallen kom over toppen av skråningen.²⁵⁹ En selvforskyldt ulykke skjedde da en franskmann i Øvre Årdal fikk alkoholrasjonen sin og drakk så mye at han gikk i koma og døde. En sovjetisk mann i Årdal skal ha fått et dødsbudskap angående familien sin i Hviterussland i juni 1943, drakk deretter metanol og døde. En sovjetisk mann og ei kvinne i Bodø døde da de gikk på et minefelt bak brakkeleiren.²⁶⁰ En annen dødsulykke som grenser til drap, skjedde da en sovjetisk mann i Saudasjøen døde da han skulle stjele poteter i et lager. De tyske vaktene hadde merket at det ble stjålet fra lageret og satte opp en felle med en håndgranat i hodehøyde og festet en tråd slik at hvis noen brøt seg inn, ville håndgranaten gå av. En mann døde og en annen ble hardt skadd.²⁶¹

D) Selvmord

To selvmord er kjent i kildene: En sovjetisk mann i Saudasjøen fikk dårlige nyheter om familien i Hviterussland og begikk selvmord. Det andre selvmordet, også i Saudasjøen, var forårsaket av at mannen hadde kreft i langt fremskreden tilstand. Det var bare fire dager

259 RA. Organisation Todt. E3h-kartei. Eske 32. Unfälle nur Verletzungen A-K. Brev fra Nordag til Organisation Todt 12.07.1944.

260 Bodø under okkupasjonen del 3. Knut Kosmo. Intervju med Harald Hansen. Årbok for Bodø 1991.

261 RA. Organisation Todt. E3h-kartei. Eske 32. Unfälle nur Verletzungen A-K. Brev fra Nordag i Saudasjøen til Nordag, Berlin 12.12.1944. Også Meldung aus Norwegen. Tagesbericht, nr. 1, 06.01.1945, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1459. 1945. Ivan Karij kom i et brev i januar 2002 med tilleggsinformasjon, som også kan stemme: ”Tyskerne pleide å installere granater på en snor i menneskehøyde bak døren i grønnsakslageret, og når noen prøvde å åpne døren, eksploderte den. Men guttene klarte likevel å ta av snoren og forsyne seg med poteter fra lageret. Men denne gangen hadde de ikke lagt merke til at tyskerne hadde installert granater.”

mellom disse to selvmordene og det er ikke usannsynlig at den enes selvmord har påvirket den andre til å gjøre det samme.²⁶²

E) Metanolforgiftning

Metanolforgiftning var ikke ukjent under krigen, nordmenn døde også av det. Det var flere ulike tilfeller av metanolforgiftning blant sovjetiske tvangsarbeidere, ingen blant franskmennene.²⁶³ De dårlige leveforholdene gjorde det nok lettere å gripe til alkohol for å holde ut tilværelsen. Franskmennene fikk sine rasjoner med alkohol og hadde dermed ikke samme behov for å ta risikoen ved å drikke ukjent væske.

F) Drept under flukt

I to tilfeller ble sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere skutt under flukt. Dette var noe som egentlig ikke skulle kunne skje. Sovjetiske krigsfanger var det lov å skyte ved flukt.²⁶⁴ Utenlandske sivile på flukt skulle tas med og overgis til den tyske sikkerhetstjenesten. Det er usikkert om det i begge tilfellene har vært tvil om tvangsarbeidernes status, eller om det bare var hensynsløshet hos det tyske politi som har vært årsaken. Både de tre sovjetiske og de tre franske mennene ble skutt rett etter tilfangetakelsen.²⁶⁵ Men begge gruppene var kommet langt bort fra stedene de hadde flyktet fra, og var på vei til Sverige. Mange andre sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere ble tatt under flukt, men ikke skutt. Disse to tilfellene var klare unntak.

G) Krigshandlinger

Foruten den store andelen av ukjent årsak blant sovjetiske sivile tvangsarbeidere, var det et antall drepte under flere angrep av britiske fly. Tallet på 20 døde kan deles i fire grupper:

1) To franskmenn døde da fabrikkbygget som var under bygging på Herøya ved Porsgrunn ble bombet av britiske fly 24. juli 1943.

262 RA. Organisation Todt. E3i-kartei. Eske 32. Unfälle nur Verletzungen A-K. Brev fra Nordag i Saudasjøen til Nordag, Berlin. 28.10.1944.

263 RA. Krigsgravtjenesten. Eske 41. Blant annet døde fire døde i Horten 24.10.1944. Intervju med Arnt Årsvoll. To døde ved Sola. RA. Krigsgravtjenesten. Eske 29. En døde i Saudasjøen.

264 Soleim 2004: 97. I følge en ordre fra Oberkommando der 20. Gebirgs-armee 09.07.1942.

265 RA. L-saker. Gudbrandsdal Politikammer. Anr. 4526, P.M., Anr. 4527, O.S. og Anr. 4614, J.K. RA. Organisation Todt. Einsatzkartei für firmenangehörige eskene 40-42. Abadie-Maumert og Forsmo. Fransk krigsminne i Susendal og Hattfjelldal. I Far etter fedrane. 1988: 41-45.

2) To sovjetiske kvinner ble drept da Den røde armé frigjorde en av leirene ved Kirkenes 25. oktober 1944.²⁶⁶

3) 14 sovjetiske kvinner ble drept 21. februar 1945 under et alliert flyangrep på det norske ruteskipet Austri.²⁶⁷ Noen av de 14 kan ha vært polske og flere var hviterussiske, for de bodde alle i det som ble den vestlige delen av sovjetrepublikken Hviterussland etter Molotov-Ribbentrop-pakten i 1939.

4) Fire sovjetiske tvangsarbeidere ble drept 4. april 1945 i leiren på Årdalstangen. I dette tilfellet var det også et skip som var målet for de britiske flyene, men kulene fra maskingeværene traff også leiren med ca. 300 sovjetiske tvangsarbeidere som lå rett bak kaien.

Det døde flere sovjetborgere enn franskmenn av ulykker, metanolforgiftning og bombing, så en generell tendens kan leses ut av oversikten over dødsårsaker. Men dette er ikke dødsårsaker som direkte skyldes dårlige leveforhold. De kan derfor ikke lastes de tyske firma, med unntak av noen ulykker. Det var få som ble drept av tyske soldater eller sikkerhetstjenesten blant sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere. Den store andelen av ukjent dødsårsak gjør at det ikke kan fastslås sikkert hva som var den største dødsårsaken. Sannsynligvis var det flere som døde av sykdom og noen av ulykker. En viss andel sykdommer vil forekomme i en befolkning, og av 7 500 sovjetiske arbeidere som lever dårligere enn gjennomsnittet i Norge gjorde, vil en del flere dø. 1,35 prosent døde sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Norge er lite i forhold til antallet døde sovjetiske sivile tvangsarbeidere i Tyskland. Der døde minst 170 000 menn, kvinner og barn av 2 775 000, noe som gir en mortalitet på 6,1 prosent.²⁶⁸ Det var også få franske tvangsarbeidere som døde – 0,6 prosent. I Tyskland døde ca. 37 054 franske tvangsarbeidere av de 1 050 000 totalt. Det gir en mortalitet på 3,5 prosent.²⁶⁹

4.2.4 Leveforholdene: frihetsbegrensningen og følgene av overtredelser

I dette avsnittet undersøkes det hvordan liv og arbeid under tvang påvirket de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne. Hvordan reagerte tvangsarbeiderne på frihetsbegrensningen? Hvilke følger fikk det, når de brøt de oppsatte lover og forordninger? Hva var de strengeste

266 Wara 1984: 88

267 Statsarkivet i Stavanger. Stavanger byrett 05.05.1945. Sjøforklaring for D/S Austri. Rødder 1985: 114-123.

268 Spoerer og Fleischhacker 2002: 184, 187.

269 Spoerer og Fleischhacker 2002: 184, 187.

straffer den tyske sikkerhetstjenesten benyttet for større overtredelser? En tvangsarbeider var nettopp en arbeider som arbeidet under tvang. Det var regler for alt og arbeideren lærte disse. Men de prøvde også å bryte reglene som de tyske myndigheter og firmaene hadde satt opp. Som en franskmann sa: ”Det første jeg tenkte på da jeg kom til Norge, var å flykte”.²⁷⁰ Han visste at Sverige – et nøytralt land – lå like ved og fikk håp. Noen flyktet bort fra tvangsarbeidet. Andre fant måter til å utføre mindre sabotasje i arbeidet. Andre fikk utløp for sine frustrasjoner ved å skrive noen forbudte uttalelser i brev hjem til sin familie. Det er mange trinn i utviklingen, fra generell uvilje og passivitet i arbeidet til sabotasje og direkte motstand.

A) Frihetsbegrensningen

Det var stor forskjell på adgangen til frihet for de sovjetiske og de franske tvangsarbeiderne. Franskmennene var helt fri og kunne gå hvor som helst, bare de var inne i brakkene til klokken 22. Et eksempel på friheten franskmennene nøy, finner jeg f.eks. i Bremborg i Årdal: En fransk tvangsarbeider spurte sin norske arbeidsleder om fri til å gå et par kilometer til Øvre Årdal etter lunsj. Det fikk han. Det var heller ikke i utgangspunktet noe gjerde rundt brakkene, sier flere franskmenn. François Cere, en franskmann som var i Øvre Årdal, mener at det etter juni 1944 ble satt opp et piggrådsgjerde rundt leiren med vakt ved inngangen.²⁷¹ Cere mener at dette var ledd i en hevn på grunn av invasjonen i Frankrike. Flere ble også arrestert og det ble hyppigere inspeksjoner. Dette har jeg ikke funnet noen bekreftelser på hos andre franskmenn som var i Øvre Årdal. François Ceres femsiders historie om oppholdet i Norge er farget av en patriotisk språkbruk og vilje til kamp mot nazismen. Historien er fra et seminar av museet *Mémorial de la paix*²⁷² i Caen i 2001. De ville bl.a. påvise at STO-arbeidstjenesten ikke var en frivillig sak, som noen fremdeles hevdet.²⁷³ Ceres historie er med andre ord en del av mange artikler som hadde et spesifikt mål. Men man skal ikke se bort fra at det kan stemme – at det kan ha vært en slik utvikling i Øvre Årdal, den største leiren for franskmenn i Norge. Men jeg har ikke funnet andre franskmenn som kan bekrefte det. Marcel Sirot som var i Øvre Årdal nesten like lang tid som Cere, forklarer i sin biografi at han kalte

270 Intervju med Jacques Labouree 25. 06. 2007..

271 Cere, François. “Au nom et en hommage aux « Norvégiens »”. Fra http://www.requis-deportes-sto.com/colloque/pages/page62_64.html. Tatt ut 05.12.2007.

272 Museet i Normandie tar for seg historie fra det 20. århundre med vekt på andre verdenskrig, den kalde krigen og temaet fred.

273 Piat, Robert. Preface. <http://www.requis-deportes-sto.com/colloque/pages/preface.html>. Tatt ut 22.04.2008.

ikke området der han bodde for en leir, men en "cantonnement", dvs.. et bokvarter.²⁷⁴ Dette sa Sirot fordi det ikke var gjerde rundt. Han sier ikke noe om det kom piggrådsgjerde frem til han dro i oktober 1944.

De sovjetiske arbeiderne ble under Nordag frem til 1945 fulgt til og fra arbeid av tyske vakter eller sovjetiske menn i tysk vaktjeneste. Under arbeid kunne de gå mer fritt, i leiren var de om kvelden innesperret bak piggråd med tyske vakter eller sovjetiske menn som var i tysk vaktjeneste i porten. De ble kroppsvisitert i porten. Valentina Kozlovskaja forteller om leiren i Årdalstangen: "mennene som kom hjem fra arbeid ble kroppsvisiterte, og hvis tyskerne fant noe mat hos dem så ble de slått kraftig. Maten de hadde med seg, fikk de av lokalbefolkningen. Nordmenn klarte til og med å lure inn mat og klær til dem".²⁷⁵ Flere av de sovjetiske tvangsarbeiderne sier at de hadde fri om søndagene og noen andre helligdager. Fikk de da lov til å gå utenfor leiren? En nordmann som arbeidet inni leiren på Årdalstangen et par måneder fra februar 1944, sier at noen rodde ut på fjorden og satt og sang. Noen fra Årdalstangen-leiren fikk også være med i sjakkklubben med tyskere og nordmenn, som nevnt over. Kanskje det var unntak fra regelen.²⁷⁶ En mannlig tvangsarbeider klarte å treffe en norsk kvinne i Bodø mange ganger våren 1944. Muligens var han tillitsmann og skulle følge andre arbeidere til sykehuset og derved fikk han truffet kvinnen.²⁷⁷ Kvinnene og mennene som arbeidet på frostfiletfabrikken utenfor Bodø fikk ikke lov til å gå til sentrum. Dette mener både de tidligere norske vaktene og en tidligere tvangsarbeider. Derimot mener en tidligere kvinnelig tvangsarbeider at hun fikk lov til å gå til byen, hun kjøpte brød og noen søtsaker for de småpengene de fikk i lønn. En nordmann som arbeidet som formann ved bedriften sier også at de sovjetiske arbeiderne fikk lov til å gå til byen og på kino.²⁷⁸ Det er derfor usikkert om dette var forbudt, eventuelt kan forbudet ha blitt opphevet i januar 1945. Det kan ha vært fra denne tid kvinnen og nordmannen har oppfattet at det var frihet. Skriftlig finnes forbudet bekreftet i en sak, der en mann ble satt i straffekompaniet fordi han hadde gått til Bodø og stjålet klær. Det står klart i dokumentet at han er straffet for "ulovlig opphold i byen"²⁷⁹ Dette var 6. januar 1945 og da skulle de nye reglene om mer frihet ha vært gjeldende for sovjetiske tvangsarbeidere. Men det kan jo ha tatt en tid før de ble tatt i bruk på de ulike arbeidsstedene.

274 Sirot 97: 25 i den franske utgaven.

275 Brev fra Valentina Kozlovskaja desember 2001 og samtale april 2002.

276 Intervju med Olav Mørkve september 2001 og Årdal før og no nr. 5 s.27.

277 Jacobsen 2005: 40f.

278 Bodø under okkupasjonen del 3. Knut Kosmo. Intervju med Harald Hansen. Årbok for Bodø 1991.

279 RA. L-sak Bodø Politikammer. Anr. 474/45. S.T. Dokument fra bedriftsvernet. 22.01.1945.

Noen tidligere sovjetiske tvangsarbeidere er sikre på at det ble en endring i 1945. Grigorij Gmirja kom til Trandum-leiren høsten 1944 og sier at i 1945 ble det friere forhold. De kunne gå fritt på lørdager etter arbeidet, fra kl. 17-24. Da gikk de på kino eller besøkte nordmenn. Gmirja og en kamerat var hos en norsk familie på nyttårsaften 1944.²⁸⁰ Ivan Gorbattjuk i Saudasjøen beskriver det slik, sannsynligvis i januar 1945 på grunn av at han nevner at Den røde armé gikk inn i Tyskland: ”Vi gikk på arbeidet uten bevoktning. Vi kunne møte nordmenn oftere”.²⁸¹ Fjoder Valentik forteller fra samme sted: ”Etter et års tid var det bedre mulighet til å gå utenfor brakke- og arbeidsområdet. Vi kunne gå turer inn til Sauda, og vi prøvde også å gå på ski”.²⁸² Valentik sier etter et års tid, fra han kom i mars 1943 blir det mars 1944 og litt utover i 1944. Det er ikke så lett å beregne, dette kan godt være et år og ni måneder, så jeg velger å anta at det blir på samme tid som Gorbattjuk forteller om. Valentik gikk på ski, og da må det være nærmere januar 1945, ikke sommeren eller høsten 1944.

Derimot fikk kvinnene i Hammerfest allerede i 1942-1943 lov til å gå ut til byen etter arbeidstid, men da var butikkene stengt. De måtte gå i grupper på ti, og av og til gikk de alle i en stor gruppe når de skulle på kino. Når de gikk i mindre grupper, måtte de være inne i leiren til klokken 22, men mange ganger snek de seg inn en annen vei senere på kvelden.²⁸³ Kanskje fikk de mer frihet fordi en antok at det ikke var så stor fare for at kvinner rømte? I arbeidet med denne oppgaven er det ikke funnet at noen sovjetiske kvinnelige tvangsarbeidere flyktet til Sverige. Tre sovjetiske søsken på 10–15 år arbeidet på et kjøkken på et feltlasarett for Organisation Todt i Mo i Rana. De forteller at de fikk lov til å gå ut i byen på søndagene. Dette var våren 1944. De fikk kontakt med nordmenn og besøkte dem og de norske besøkte leiren.²⁸⁴ Det ser altså ut til at spesielt kvinner hadde det friere enn andre grupper av sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Det ser også ut til at de sovjetiske sivile tvangsarbeidere som arbeidet for Luftwaffe fra 1944, hadde det relativt fritt. Fra flere leirer i hele Norge, forteller tyske rapporter at det var mye kontakt med nordmenn, og nordmenn forteller at det ikke var noe gjerde rundt brakkene. På Sem ved Tønsberg var det ikke noe piggtådgjerde og der gikk de sivile tvangsarbeiderne fritt om kveldene. På Årsvoll ved Sandnes var det heller ikke gjerde rundt brakkene. I Kirkenes var det tyske vakter to steder, men lett for nordmenn å

280 E-post fra Grigorij Gmirja april 2008.

281 Brev fra Ivan Gorbattjuk september 2001.

282 Sauda sogelag. Årsskrift for 2000. Side 74ff. Oddvar J. Vindedal. Møte med ei vond fortid.

283 Intervju med Hanna Anny Koljada Evensen. Hun oppklarer at det var vanskelig å snike seg inn i leiren etter kl. 22, ikke ut av leiren, slik som det bl.a. skrives i Finstad 1999: 40.

284 Rana blad 09.06.2005.

snike seg inn en annen vei.²⁸⁵ Kanskje det ikke var gjerde fordi de ikke ble sett på som rømningsfarlige? Kanskje en del ikke bare var deportert vestover fra Østfronten, men selv ville reise vestover i frykt for Stalin. Et eksempel er at sovjetiske sivile tvangsarbeidere ved Rygge anga nordmenn som ga dem mat. De var mot Stalin, sa de til nordmennene.

B) Reaksjoner på brudd på lover og forordninger

Tyske myndigheters reaksjon på brudd på lover og forordninger kunne være som følger. La oss si, at en sovjetisk arbeider arbeidet sent med vilje. Først vil arbeidslederen, norsk eller tysk gi ham en reprimande. Så vil kanskje en arbeidsleder slå til ham, noe som var lov frem til april 1943.²⁸⁶ Hvis han ikke endret oppførsel og arbeider bedre, ville bedriftsvaktene overta vedkommende og sette ham i et straffekompani. Dvs.. at en utfører hardt straffearbeid sammen med andre som har brutt reglementet. Det kunne ilegges en eller to uker med hardt arbeid og hard eksersis. Både tyske og norske bedriftsvakter kunne utnytte sin stilling til å gi både slag og spark. Hvis vedkommende fortsatte med arbeidssabotasjen sin, ville han bli sendt til den lokale tyske sikkerhetstjenesten. De ville forhørt ham og sendt ham videre til sikkerhetstjenestens hovedkontorer som var i alle større byer. Ved hovedkontoret ville saken bli undersøkt og vedkommende ville som oftest bli overført til en av Sipos fangeleirer i Norge.

Jeg vil se på ulike områder der tvangsarbeiderne brøt frihetsbegrensningen og hvilke følger det fikk for dem når bedriftsvaktene eller den tyske sikkerhetstjenesten grep inn. Først tar jeg for meg følgene lokalt, på arbeidsstedet og i leiren. Ble sovjetiske tvangsarbeidere slått mer enn franske tvangsarbeidere? I utgangspunktet fra reglene fra 20. februar 1942 var det lov å slå en sovjetisk arbeider hvis han gjorde motstand. I forbindelse med de nye prinsipper i det ikke offentliggjorte ”brevet” av april 1943 ble det fastslått at det var ulovlig å bruke pisk, å slå eller trakassere sovjetiske tvangsarbeidere.²⁸⁷ Her finnes det i kildematerialet ulike historier som viser typen mishandling, ikke omfanget. Det dreier seg for det meste om korporlig avstraffelse, som enkeltslag med hånden, ørefiker, slag med en pisk, stokk eller liknende. I noen tilfeller blir sovjetiske tvangsarbeidere slått så lenge at de må innlegges på sykehus, men

285 Christophersen 1989: 54. Intervju med Arnt Årsvoll mai 2002 og september 2007.

286 Herbert 1997: 166 og 264. RA. Organisation Todt. Eske. Den tyske sikkerhetstjenesten i Norge må gjenta dette i et brev til alle avdelinger under sikkerhetstjenesten 12.02.1945. Det må ha vært tilfeller av slag eller mishandling også i 1945.

287 Herbert 1997: 264

det er unntakene. Fem av de 23 tidligere sovjetiske sivile tvangsarbeidere jeg har fått brev fra oppgir at de ble slått. Noen ble slått på arbeidet av tyske arbeidsledere, sjelden av norske arbeidsledere. Peter Fesenko som var i Saudasjøen kan fortelle: “Tyske vakter og arbeidsledere var raske til å gå mot oss arbeidere. For den minste overtredelse av reglene, slo de og brukte en pisk. Min tyske arbeidsleder slo på foten min slik at jeg falt, fordi steinene ikke var lagt på rett måte”.²⁸⁸ En sovjetisk tvangsarbeider på Knaben som ble slått over ryggen med en hammer, sa i fra til arbeidsledelsen. Tyskeren som hadde slått, fikk i dette tilfellet ikke noen påtale.²⁸⁹ De franske tvangsarbeiderne i Larvik fortalte i et brev til RK at de ble stort sett behandlet korrekt og humant på arbeidet, men de navnga en tysker som hadde slått franskmenn for bagateller.²⁹⁰

Noen ble slått på fritiden eller da de spiste i kantinen. Ivan Gorbatjuk, som var i Saudasjøen, forteller: ”Til å begynne med var det militære vaktposter som besto av tyskere, finner og hollendere. De var meget onde. Som i kantinen for eksempel, når en går til disken og gir kupongen som en har fått av formannen på arbeidet. Når en så får den usle suppen og det andre og går med maten til bordet, går en vakt foran deg og tuller slik at du skal søle ut suppe fra skålen. Så snart du gjør det, får du et slag med en gummislange eller neven hans i hodet. Når vi sitter ved langbordet og spiser går det en vakt mellom bordene og når han ser at noen har langt hår, så tar han bajonetten av riflen og skjærer det av. Slik var våre liv. Senere ble fangevokterne erstattet av ”våre egne” ”Polizei”²⁹¹ [sovjetiske tvangsarbeidere i tysk vaktjeneste]. De holdt vakt ved porten og fulgte oss til jobben på fabrikken. Noen av dem var hviterussere, andre ukrainere. Disse ”Polizei” hadde bind på armen med merket P”.²⁹² En tidligere sovjetisk tvangsarbeider sier at de sovjetiske som gikk inn i tysk vaktjeneste var verre enn bedriftsvaktene. De slo dem som de ville. En leirsjef hadde slått en mann slik at han havnet på sykehus med lettere hjernerystelse.²⁹³ Det var snakk om en mann som var i samme rommet som en sovjetisk kvinne. Kvinnen ble også slått. Leirsjefen fikk en skarp irettesettelse av verksledelsen i Saudasjøen, som sa at han ikke hadde lov til å slå noen sovjetiske arbeidere og at han kjente til dette forbudet. Leirsjefen unnskyldte seg med at han prøvde å holde skikk

288 E-post fra Peter Fesenko mars 2008

289 Fædrelandsvennen 12.06.1945

290 RA. RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. Abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 2. Brev fra 17 franskmenn i Larvik ved Raymond Carnus til RK. Datert 01.04.1944.

291 Gorbatjuk og flere bruker begrepet politzaier, en russisk form for det tyske polizei. Dette var som oftest en betegnelse på landsmenn som ble politi i tysk tjeneste, også i Sovjetunionen.

292 Brev fra Ivan Gorbatjuk, Ukraina mai 2001 og juni 2002.

293 Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Diverse. Pk. 3. Fra verksledelsen i Saudasjøen til sikkerhetstjenesen i Stavanger og til leirleder V.S. 26.01.1944.

og moral i leiren. Leirsjefen på Årdalstangen som flere tidligere tvangsarbeidere forteller om, oppførte seg veldig dårlig mot tvangsarbeiderne. Dmitrij Sobka forteller at leirsjefen slo dem med en stokk da noen forsov seg.²⁹⁴

Foruten arbeidslederne som passet på om tvangsarbeiderne gjorde sin jobb, var også bedriftsvaktene rundt på anleggene for å se om alle utførte arbeidet sitt. Det var egne oppsatte bedriftsvakter (*Werkschutz*) under Nordag, som skulle beskytte bedriften mot sabotasje. Bedriftsvaktene sto under den stedlige tyske sikkerhetstjenesten. Disse besto av både tyskere og nordmenn, og blant nordmennene var det både tvangssendte og frivillige.²⁹⁵ I Bodø var det først tyske vakter og deretter Hirdens bedriftsvern som var vakter. Dette var nordmenn som fra mars 1944 overtok for de tyske vakter som hadde vært der siden juni 1942. Hirdens bedriftsvern besto utelukkende av folk fra medlemmer av Nasjonal Samling, mange av dem var beordret til vaktjenesten. Derimot var det i Hammerfest tyske vakter hele perioden. Sannsynligvis var det tyske vakter over de sovjetiske arbeiderne i Organisation Todt.

Bedriftsvaktene hadde såkalte straffekompani i Årdal. Det betydde at de som skulle straffes for en forseelse, ble tatt ut av det ordinære arbeidet og meldte seg i stedet hver dag i en periode til bedriftsvaktene. Der måtte arbeiderne utføre ekstra hardt arbeid og øve på eksersis. Straffekompaniet i Årdal var hardt, både for nordmenn, franske og sovjetiske arbeidere. I en rapport fra franskmennenes talsmann til RK, sier han at straffekompaniet er en skam. Flere franskmenn som hadde vært der i juni 1944, var etterpå sendt til sykestuen i dårlig tilstand. Marcel Sirot kommer med flere eksempler på franskmenn som blir sendt til straffekompaniet for ulike årsaker, som slagsmål med nordmenn og tyveri.²⁹⁶ To tyske bedriftsvakter ble anmeldt til det norske politi etter krigen. Den ene for å ha slått en sovjetisk tvangsarbeider i Øvre Årdal med et avbrukket hakkeskaft slik at han måtte på sykestuen og sy tre sting i hodet. Den andre innrømmet at han slo både sovjetere og franskmenn i ansiktet med en spaserstokk.²⁹⁷ En nordmann ble også dømt etter krigen for grov mishandling av både sovjetere og franskmenn i Øvre Årdal.²⁹⁸ RK ville stoppe at sikkerhetstjenesten brukte straffekompaniet til å straffe nordmenn med. Det ble påstått at nordmenn ble sendt til straffekompaniet bare på grunn av brudd på arbeidsdisiplinen. Lederen for arbeid og

294 Brev fra Dmitrij Sobka mars 2008.

295 Sauda sogelag. Årsskrift 1992. Nag, Lars. Det var en underlig tid det halve året.

296 Sirot 1997: 43f.

297 Dagen 19.07.1945. Fra forhørsretten i Bergen. Angående Rudolf K. Norges Hjemmefrontmuseum FO II 7.4. 0003.06. HMP. 017-020. SS- og SD-arkiver. Rapport fra Årdal politistasjon 28.08.1945 angående Otto H.

298 Om Landssvikoppgjøret. 1962: 184. Dom fra 24. april 1946.

sosialvesen og lederen for Sol i Arbeid undersøkte dette i Årdal i juni 1944.

Sikkerhetstjenesten forklarte at nordmenn ble satt dit bare hvis de kom beruset på arbeid eller hadde forsømt arbeidet i flere uker eller måneder. De ble sendt til straffekompaniet for en periode fra en dag til en uke. Ved straffekompaniet i Bodø var straffen for de sovjetiske tvangsarbeiderne at arbeiderne ble innelåst etter arbeidstid, og måtte arbeide ekstra og eventuelt fratas mat og annet. Dette var straffen for tyverier av poteter og olje. Forseelser av grovere art ble meldt til sikkerhetstjenesten som sendte arbeideren til en fangeleir. Bare på seks dager i januar 1945, ble 18 menn på Frostfilet tatt for diverse tyverier og måtte være mellom en og ti dager i straffekompaniet.²⁹⁹ I Bodø ble noen sovjetiske tvangsarbeidere slått av både tyskere og nordmenn. Det var som oftest ørefiker, men tyskere skal ha lagt menn på en benk og slått med et rep.³⁰⁰ En kvinne som var i Hammerfest forteller at to kvinner en gang ble innelåst i et mørkt rom i fire timer, men de ble ikke slått. De hadde sittet på en lastebil med brød og da de passerte sovjetiske krigsfanger som arbeidet langs veien, kastet de ut noen brød.³⁰¹

Det ser ikke ut til at det var noe straffekompani hos bedriftsvaktene i Saudasjøen, slik som det var i Årdal. De hadde noe annet istedenfor, forteller Ivan Karij som var i Saudasjøen: ”Avstraffelser forekom. På søndager måtte de som hadde gjort seg skyldige i noe, bære tunge steiner eller greiner frem og tilbake i en avstand på ti meter”.³⁰² En avdeling i Nordag ba kontoret i Saudasjøen finne en passende straff til to franskmenn som lurte seg unna arbeidet. Den ene hadde tidligere også lurt seg unna arbeidet og fått som straff å melde seg til vedhogst.³⁰³ To andre franske arbeidere i Saudasjøen ville Nordag ha sendt bort, da de hadde store problemer med å holde seg til arbeidsdisiplinen. Nordag ville at Organisation Todt skulle ta seg av dem. En påtegning på dokumentet sier: ”Nordag skulle selv passe på at arbeidsdisiplinen følges”. Resultatet ble at de to franskmennene ble sendt til Organisation Todt i Oslo.³⁰⁴

Det ser ut til at både sovjetiske og franske tvangsarbeidere ble sendt til straffekompani, men at sovjetiske sivile tvangsarbeidere generelt ble slått mer enn franske. Kildene er flere for de

299 RA. L-sak S. T. Dokumenter fra bedriftsvernet. ”Meldung an Betriebsführung 21-27.01.1945.

300 Brev fra Marfa Stepina, Russland 24.03.2008. Salten museum. Tegninger av Dmitrij.

301 Brev fra Anastasia Mikhajlo mars 2008.

302 Ivan Karij, Ukraina 10.11.2001.

303 RA. RK. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abteilung Arbeit und Sozialwesen. Fra magasinverwaltung i Nordag Saudasjøen til Gefolgschaftsabteilung 24.09.1943.

304 RA. Organisation Todt. E3e – Einsatz von Ausländern, Häftlinge und Kriegsgefangenen, 1942-1945. Eske 12. Fra Nordag til Organisation Todt 30.11.1944.

sovjetiske tvangsarbeiderne enn de franske tvangsarbeiderne, noe som kan gjøre at det virker verre for de sovjetiske tvangsarbeiderne. Både tyske arbeidsledere og norske og tyske medlemmer av bedriftspolitiet ble rapportert for å ha slått sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Regelen om at det var lov å slå sovjetiske tvangsarbeidere ble endret i april 1943, da ble det sagt at det ikke var lov å piske sovjetiske sivile tvangsarbeidere og en skulle unngå å slå eller trakassere dem.³⁰⁵ Men holdningen til personer fra Sovjetunionen kan ha sittet i lenge hos tyske arbeidsledere eller bedriftspolitiet.

C) De alvorligste følger for overtredelser av reglementet -sendt til sikkerhetstjenestens fangeleirer

Det var til en hver tid fire fangeleirer i Norge og de fleste tvangsarbeidere som kom i en av dem, ble sittende til freden.³⁰⁶ Bare seks (fire sovjetiske og to franske tvangsarbeidere) ble sendt til konsentrasjonsleirer eller lignende i Tyskland. De tyske fangeleirer (Polizeihäftlingslager) i Norge var en mindre utgave og en mildere form for de tyske konsentrasjonsleirer. Det var den tyske sikkerhetstjenestens leirer for korte dommer og gjennomgangslager for transport til Tyskland. De sovjetiske tvangsarbeidere som ble sendt til fangeleir i 1942, fikk en tidsbestemt straff, lik AEL-leirer (Arbeitserziehungslager) i Tyskland. Der skulle en arbeide veldig hardt – vanligvis i en periode av seks uker – noe en mente skulle lære vedkommende å arbeide. Men i Norge var ikke arbeidet det viktige i en fangeleir – etter hvert gikk en bort fra dette, det ble mer som et vanlig fengselsopphold med mindre vekt på det oppdragende arbeidet.

På hvilke områder var det de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne hyppigst brøt lover og forordninger? En del informasjon finnes om de som ble tatt av den tyske sikkerhetstjenesten. De grovere overtredelsene av reglene er altså dokumentert. Av 161 personer, er arrestasjonsgrunn kjent i 84 av sakene. Fra Grini og Tromsø har jeg i tillegg navn på 91 andre sovjetiske personer, men ut fra fangeoversikten gis det ikke informasjon om det er sovjetiske krigsfanger eller sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Jeg tar derfor bare for meg de som er sikre sivile tvangsarbeidere. Men sannsynligvis var det minst 40 sovjetiske sivile til som var innsatt

305 Herbert 1997: 264. Å slå en sovjetisk tvangsarbeider, skulle dømmes som en kriminell handling.

306 I Norge var det til sammen sju fangeleirer for sikkerhetstjenesten, noen avløste andre i samme område: Åneby/Grini, Ulven/Espeland, Falstad, Sydspissen/Tromsdalen.

av den tyske sikkerhetstjenesten. Sju franskmenn som var sjømenn er heller ikke tatt med i oversikten.

Arrestasjonsårsaker for sovjetiske og franske tvangsarbeidere i Norge 1942-45³⁰⁷

	Sovjetiske	Franske
A) Flukt og fluktforsøk	26	30
B) Arbeidsfravikelse/-nektelse/-sabotasje	6	14
C) Tyskfientlige forhold/-brev	2	4
D) Tyveri	10	
E) Ukjent årsak	41	28
Totalt	85	76

A) Flukt og fluktforsøk

Antall flyktede franskmenn som ble arrestert og sendt til fangeleirer, er 30. Men 38 franskmenn er registrert som vellykket flukt til Sverige. Og det kan være flere blant dem med ukjent arrestasjonsårsak. 22 av dem klarte å flykte fra Oslo, så er det fordelt med en til fire franskmenn på fem ulike steder i Norge. Mange fikk hjelp av nordmenn og avtalte med dem før de flyktet. Så ble de gjemt til freden eller hjulpet over til Sverige.³⁰⁸ Det interessante her i forhold til problemstillingen, er at arrestasjonsårsakene viser at både sovjetiske og franske sivile ønsket å flykte fra selve leiren under hele oppholdet. Forklaringen på de høye flukttallene for franskmenn, er at de ikke flyktet fra leirene, men under transport til Tyskland, i gjennomgangsleiren i Oslo. Der var det kort vei til Sverige. Det er bare to tvangsarbeidere som rømte i 1943–1944, de er unntakene. Det kan bety at franskmennenes forhold i Norge ikke var så ille.

Det var annerledes med de sovjetiske tvangsarbeiderne. Helt fra ankomsten våren 1943 var det mange små grupper av sovjetiske tvangsarbeidere som flyktet fra hovedleirene på Vestlandet. Fra Årdal var tvangsarbeiderne langt fra Sverige, men mange kom seg dit. De som var i Saudasjøen, rømte til fjellene rundt Sauda, der de fikk hjelp av nordmenn. Franskmenn ønsket også å flykte og noen i Årdal fant ut at hvis en for eksempel hadde øyeproblemer og måtte til spesialist i Oslo, kunne en flykte derfra over til Sverige. Flere gjorde det, til de tyske

307 RA. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. BdS und des SD. KdS und des SD-lager Falstad. Gefangenenkartotek. 12. Utenlandske fanger. Giertsen, Børre R. (red.) Norsk fangeleksikon: Grinifangene. Statsarkivet i Bergen. Bergen Kretsfengsel. Protokoller. Støre, Knut. Informasjon fra Bodø kretsfengsel. Statsarkivet i Tromsø. Tromsdalen fangeleir.

308 Dokumenter fra arkivet til Le Souvenir Francais og fra Landsarkivet i Uppsala. Landsfogden i Kopparbergs län. Ang. utlänningar som kommit över gränsen 1944–1945. E III: 2. Fra Landsfiskalen i Särna distrikt.

myndigheter stoppet den muligheten.³⁰⁹ I gjennomgangsløperen i Oslo i desember 1944–februar 1945 på vei til arbeid i Tyskland, klarte til sammen 46 franskmenn å rømme.³¹⁰ Av disse kom 22 seg over til Sverige, 24 ble arrestert i en leilighet i Oslo.³¹¹ Årsaken til at de rømte, var at de var redd for å bli bombet på skipene under overfarten til Tyskland eller i selve Tyskland. Dette fortalte flere av de 24 som ble tatt i sikkerhetstjenestens forhør. En uoffisiell melding i februar 1945 fra den franske riksforbindelsesmann ved Organisation Todt i Berlin gjorde kjent at det var planer om å sette franskmennene i Organisation Todt inn i militære formasjoner. Dette gikk de to franske kontaktmennene i Norge sterkt imot og mente det ville føre til flere fluktforsøk til Sverige.³¹² Det er usikkert om planene ble gjennomført.

Mange sovjetiske tvangsarbeidere prøvde og mange klarte å flykte fra Årdal og Saudasjøen helt fra de kom våren 1943. Flere rømte utover høsten, men ingen prøvde å flykte vintrene 1943–1944 eller 1944–1945. Sannsynligvis var det vinteren som skremte folk fra å flykte over fjellene, eller også var de blitt skremt av hendelsen med de tre som var blitt skutt på fjellet august 1943. Til sammen 26 sovjetiske ble tatt for fluktforsøk. Men minst 65 klarte å flykte, enten til Sverige eller å holde seg gjemt med hjelp av nordmenn. Spesielt i fjellene rundt Sauda var det mange, ca. 27 hadde rømt fra Saudasjøen. Ni andre gikk østover eller nordover.

B) Arbeidsfravikelse/-nektelse/-sabotasje

Seks av de sovjetiske tvangsarbeiderne og 14 av de franske tvangsarbeiderne var arrestert for å ha nektet å utføre arbeid, utebli fra arbeidet eller for å ha utført sabotasje. Også flere ble tatt, men ikke satt inn i fangeleirene. Det var kanskje de som satte seg veldig opp mot arbeidslederne eller andre som ble tatt. Det som var vanligst og som kanskje de fleste gjorde for å bryte frihetsbegrensningen, var å arbeide sent eller å glemme verktøyet. De gjorde alt som fikk tiden til å gå. Franskmannen Marcel Sirot forklarer det slik: ”Det var to former for motstand i arbeidet. Først passiv motstand, dvs.. å arbeide sakte og vise uvilje til å gjøre noe. Så åpen motstand, der en saboterte ved å legge mer sand slik at det ble dårlig sement, ikke nok skruer også videre”.³¹³ Noen tok også og påførte seg skader eller opererte bort

309 Sirot 1997: 34

310 Meldungen aus Norwegen, nr. 84, 5.1.45, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1458.

311 Ulstein, Ragnar. Svensketrafikken. Bind 2. Sidene 251-154, 316-319.

312 Meldungen aus Norwegen, nr. 88, 08.02.1945, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1523.

313 Sirot 1997: 14

blindtarmen, bare for å slippe arbeidet en periode og få ligge på sykestua.³¹⁴ To franskmenn i Larvik ble arrestert for å ha tatt sand oppi motoren til en lastebil.³¹⁵ En sovjetisk tvangsarbeider ble arrestert i Årdal da han tok gummireimer fra et lokomotiv med den følge at maskinen sluttet å fungere. Han ble sannsynligvis sendt til fangeleiren på Grini.³¹⁶ En annen, Mychajlo Harkavenko fra Ukraina arbeidet på Årdalstangen og forteller at han ble arrestert for følgende hendelse: ”En tid jobbet jeg med å rive forskaling for sementrør. De var en meter brede og jeg måtte delvis arbeide inne i disse rørene for å få ut forskalingen. Ved dette arbeidet visste ingen om jeg var inne i røret eller ikke. Dette utnyttet jeg, og snek meg ned til byggeplassen ved bryggen hvor de satte ned betongpåler med trykkluft. Luften ble ført gjennom gummislanger. To ganger skar jeg ut stykker av gummislanger, men siste gang, før de var begynt på arbeidet, ble jeg tatt på stedet av en tysker. Jeg kunne ikke flykte på grunn av at jeg hadde tresko, det var vanskelig å løpe med dem. De tok meg med til sikkerhetstjenesten og satte meg i en celle. Jeg satt der i to eller tre døgn, så ble jeg transportert sammen med en ung norsk kvinne, en tysk ingeniør og en annen kamerat til et fengsel i Bergen”.³¹⁷ Senere ble han sendt til Grini og satt der til freden.

C) Tyskfiendtlige forhold og brev

Å bli arrestert for tyskfiendtlige forhold var for eksempel å skrive brev der en ytret noe negativt om tyske forhold. En franskmann ble også arrestert for å ha distribuert et propagandaskrift og en sovjetisk arbeider ble arrestert for å ha omgang med kommunister. Men det er et lite antall som ble arrestert for slike ideologiske forhold. Flere ble arrestert for å ha sendt brev med tyskfiendtlige ytringer. Av seks brev som ble stoppet i sensuren i juni 1943 ble to holdt igjen. En skrev om at han og tre andre kamerater ville flykte, en annen kalte tyskerne for tosker, som trodde at flere franskmenn ville komme til Norge for å arbeide.³¹⁸ Franskmennene fortsatte å skrive ting i brev som ikke ble godtatt. I april 1944 beklages det fra franske arbeidere i Larvik at en var arrestert for å ha skrevet noen krenkende bemerkninger

314 Cere, Francois. “Au nom et en hommage aux « Norvégiens »”. Fra http://www.requis-deportes-sto.com/colloque/pages/page62_64.html. Tatt ut 05.12.2007.

315 Meldungen aus Norwegen, Tagesbericht nr. 2. Oslo 03.09.1943, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1222

316 Meldungen aus Norwegen, nr. 55, 31.07.1944, gjengitt i Larsen et al. 2008: 1327

317 Brev fra Mychajlo Harkavenko til Årdal sogelag desember 2001

318 RA.RK. Hauptabt. Volkswirtschaft. abt. Arbeit und Sozialwesen. E. 69. Auswertungsergebnis fra ABP Hamburg til RK, 29. juni 1943.

om tyskere i brev til Frankrike. Han hadde vært i fangeleir i fire måneder. En annen som skrev noe, hadde fått utsatt sin permisjon.³¹⁹

D) Tyveri

Tyveri ser ut til å være en vanligere arrestasjonsgrunn for de sovjetiske arbeiderne enn for franskmennene, da ingen franske ble tatt for slike forhold. Om det betyr at franskmennene var flinkere til å skjule sine tyverier, eller om de virkelig hadde mindre behov for å stjele mat eller andre saker, er uvisst. De sovjetiske hadde mindre mat og klær enn franskmennene og det kan være grunnen til at de stjal mer enn franskmennene. Ifølge Marcel Sirot i Øvre Årdal, var franskmennene flinke til å stjele poteter fra et lager i Øvre Årdal. Franskmenn slaktet sauer og geiter på fjellet ved Årdal, og sovjetiske tvangsarbeidere fikk skylden. Det er anmeldt tre tyverier hos lensmannen i Årdal, der sovjetiske tvangsarbeidere er mistenkt. Anmeldelsene går på tyveri av klær, mat og en klokke.³²⁰

E) Ukjent årsak

Sannsynligvis er det flere blant de med ukjent arrestasjonsårsak som er tatt for arbeidsnektelse og tyveri. Også noen flere tatt for fluktforsøk.

Hvor lenge satt de sovjetiske og franske tvangsarbeiderne i fangeleirene? Hvis en ser bort fra de første sovjetiske sivile tvangsarbeidere som satt på Falstad i 1942, satt de fleste sovjetere i fangeleirer helt til freden. Sovjetiske tvangsarbeidere satt vanligvis lenge for flukt, men tre av dem satt bare to måneder. Fra 1944 ble mange sittende til mai 1945, da hadde de allerede vært fengslet i sju–åtte måneder. Tyveri ga 13 måneder for to sovjetere. Men arbeidsfravikelse ga også bare to måneder for fire sovjetere. Fire sovjetiske arbeidere og to franske ble også sendt til Tyskland i 1943. Franske sivile tvangsarbeidere satt ikke så mange måneder på Grini eller Espeland fangeleir. Det vanlige var en til fire måneder, noen på seks måneder. Arbeidsvegving ser ut til å ha gitt rundt to måneders fengsel. Noen skiller seg ut, en fikk 11 måneders fengsel for tyskfiendtlig opptreden, mens to fikk 19 måneder, den ene for å ha skrevet et tyskfiendtlig brev.

319 RA. RK. Abt. Volkswirtschaft, abt. Arbeit und Sozialwesen. Eske 2. Brev fra 17 franskmenn i Larvik til RK ca. 01.04.1944.

320 SiB. Lensmannen i Årdal. 17.3. Justisprotokoll. 1942-44.

Sovjetiske og polske fanger ble behandlet dårligere enn andre nasjonaliteter i de tyske fangeleirer i Norge. Historier fra for eksempel Grini viser at de to nasjonaliteter ble lettere beskyldt og straffet for ulike forhold. De ble også sett ned på av norske fanger, da noen sovjetiske og polske fanger stjal, ble hele gruppene av sovjetere og polakker stemplet som tyver. Franskmenn ser ut til å ha gått mer klar slike beskyldninger. Et eksempel fra Grini viser at norske fanger tok avstand fra utenlandske fanger. Det ble forbudt for utlendinger å gå inn på en spesiell brakke der nordmenn bodde.³²¹

Jeg vil oppsummere avsnittet om frihetsbegrensningen og følger av brudd på lover og forordninger. Det var mange som aktivt gjorde noe for å komme bort fra tvangsarbeidet i Norge. Minst 75 sovjetiske tvangsarbeidere som var i Nordag på Vestlandet prøvde å flykte til Sverige, mange ble tatt. Tre franske prøvde å flykte fra Nordag. Men fra Oslo flyktet ca. 40 franskmenn. Det viste seg at da utsiktene til å bli sendt til Tyskland kom, flyktet også de. Både sovjetiske og franske tvangsarbeidere utførte passiv motstand, ved å sabotere under byggingen. Få, om noen gjorde store ødeleggelser. Straffen tvangsarbeiderne fikk, var todelt. Først var det bedriftsvakter som på stedet overførte dem til et straffekompani for en kortere periode. Det var enkeltslag både der og på arbeidet, og flere sovjetiske tvangsarbeidere enn franske har fortalt om enkeltslag. Selv om materialet er større proporsjonalt i forhold til franskmennene, kan en regne med at forholdet til slaverer påvirket tyske arbeidsledere og bedriftspoliti til å opptre langt hardere mot dem, enn mot franske. Ble en tatt i alvorligere arbeidsnektelser, tyveri eller fluktforsøk, overtok den tyske sikkerhetstjenesten. Ble en tvangsarbeider først satt inn i en fangeleir i Norge, var det få som ble frigitt før freden kom i mai 1945. De som satt lengst, satt over et år, i et tilfelle satt en franskmann i 19 måneder for å ha sendt et tyskfiendtlig brev. Så det var ikke alltid dommen var lik for alle. Seks sovjetiske og franske tvangsarbeidere ble også sendt til Tyskland, til strengere leirer der.

321 Lange og Schreiner (red.) Griniboken bind II 1947: 346f.

4.3 Oppsummering

Hovedhypotesen i forhold til hovedproblemstillingen er at de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne i Norge ble diskriminert i forhold til franske sivile tvangsarbeidere på grunn av raseinndeling. Jeg har undersøkt dette når det gjelder deres arbeids- og leveområder. Jeg har spesielt gått inn på områdene lønn, forpleining, dødsårsaker og frihetsbegrensningens følger. Resultatet av undersøkelsen er at hypotesen kan sies å stemme. Det var en diskriminering av sovjetiske sivile tvangsarbeidere generelt i forhold til franske sivile tvangsarbeidere. Først og fremst når det gjelder lønn, forpleining og frihet, men det var flere faktorer som til sammen førte til en sterk diskriminering. I Tyskland hadde de sovjetiske sivile tvangsarbeidere der kommet med klager, som sikkerhetstjenesten oppsummerte i ni punkter. I Norge var det så å si de samme faktorer som de opplevde diskriminering på.

Først tar jeg for meg de områder der det var forskjellsbehandling. Arbeidsforholdets varighet er et punkt der de sovjetiske ikke hadde noen begrensning på sitt tvangsarbeid for de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter. Ikke før de nye forordningene 1. januar 1945, fikk tvangsarbeidet en varighet på tre år. De franske sivile tvangsarbeidere hadde en toårig avtale som var lovfestet i Frankrike. Imidlertid var avtalen bare inngått med et år i Norge, men Organisation Todt fikk den forlenget i et år. Her var det altså også en diskriminering for franskmennene. En uvisshet for de sovjetiske arbeidere om når en får se sin familie igjen, gjør at livet blir vanskeligere. Lønnen var lagt opp på forhånd fra de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter til å være et punkt der det ikke skulle være noe særlig nettolønn. I utgangspunktet hadde franskmenn og sovjetere samme bruttolønn. Men en stor avgift ble lagt på de sovjetiske arbeideres lønn, slik at den ble veldig liten. Arbeidstiden var ikke lik for begge nasjonaliteter, franskmennene hadde sin regulert i henhold til arbeidsavtalen for utenlandske arbeidere. De sovjetiske arbeiderne kom ikke inn i denne før 1. januar 1945. De sovjetiske arbeiderne hadde ikke rett på noen som helst ferie, mens franskmennene hadde vanlig ferie som andre utlendinger, 18 dager. Ikke før 1. januar 1945, fikk sovjeterne rett på ferie, men bare seks dager. De sovjetiske tvangsarbeiderne fikk ledere som ikke kom fra egne rekker. Lederne var altså ikke tvangsarbeidere, men tyskere eller nordmenn som snakket russisk. Franskmenn derimot, fikk ledere fra egne rekker, som selv om de var tyskvennlige, også tok mer hensyn til franskmennenes sak. Fritiden er et område som virkelig viser forskjellen på de sovjetiske og franske tvangsarbeidernes forhold. Franskmennene gikk fritt

etter arbeid, mens sovjeterne hele tiden var bak piggråd. Ikke før januar 1945, i og med de nye forordninger, fikk de gå fritt. Men her har det vært lokale forskjeller. Sovjetiske kvinner hadde på flere steder fått lov til å gå relativt fritt hele tiden.

Det var få franskmenn som døde i Norge, bare 0,6 prosent av det totale antallet. De fleste døde av sykdommer og ulykker. Andelen blant de sovjetiske er på 1,35 prosent, litt over dobbelt så mye. De sovjetiske hadde det dårlig en lang periode når det gjaldt forpleiningen, men ingen døde av sult. Derimot kan flere ha dødd av sykdommer som er nært forbundet med ernæringsfattig mat, hardt arbeid og dårlige klær og sko. Dessverre finnes det i halvparten av tilfellene av døde sovjetere, ikke noen kjent dødsårsak.

Mishandling i form av gjentatte slag av tvangsarbeiderne slik at en sendes til sykehus, var det få av. Derimot tok mishandlingen form av enkeltslag, fra ørefiker til slag med pisk eller en stokk. I Bodø var det praksis under de tyske vakter å samle alle tvangsarbeiderne og gi pisk eller stokkeslag på baken til tvangsarbeidere. Både tyske arbeidsledere, tyske vakter, sovjetiske menn i tysk vaktjeneste og nordmenn i bedriftspolitiet kunne slå de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeiderne. Det ser ut fra materialet at de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne ble slått mest.

Et område der det var både ulikhet og likhet er forpleiningen. For mange sovjetiske sivile tvangsarbeidere så var det et hovedpunkt når det gjaldt å beskrive hvor fælt det var å arbeide i Norge. Det ser ut til å ha vært dårlige forhold med lave matrasjoner i en lengre periode i 1942 og 1943. Forpleiningssatsene var også basert på de sovjetiske krigsfangers satser, som var lave. Men i Norge var det mer likhet for sovjetiske og franske tvangsarbeidere enn i Tyskland. Organisation Todt hadde fra 1943 hele tiden en lik forpleining for alle utenlandske tvangsarbeidere. I Nordag, som hadde en tredjedel av de sovjetiske og halvparten av de franske tvangsarbeiderne, var det likhet i forpleining fra 1944. Det har altså vært en utvikling, som dessverre kildene er sparsomme med å antyde årsaken til. Kanskje var arbeidet i Nordag og Organisation Todt vurdert som så krigsviktig arbeid, at prinsippet om diskriminering i forhold til raseinndeling kunne fravikes på noen områder. Som nevnt i punkt 3.1.1, var byggingen av aluminiumsfabrikker i Norge gitt prioritet blant byggeprosjektene i Norge. Også Organisation Todts arbeid med for eksempel Nordlandsbanen var gitt høy prioritet hos Adolf Hitler selv. Å kunne fullføre disse byggeprosjektene har nok vært en viktig årsak til at alle arbeidere fikk like god forpleining.

Så tar jeg for meg de punktene der det er mer likhet mellom sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge. Bekledningen var like dårlig for både sovjetere og franskmenn. Helsebehandlingen var bra for begge nasjonaliteter. Alvorlige sykdommer ble behandlet i norske sykehus og det var sykestuer i nær tilknytning til leirene. Frihetsbegrensningen som tvangsarbeiderne opplevde i Norge, førte til flere utløp. En del prøvde å flykte og en del sovjetiske tvangsarbeidere klarte å flykte helt fra Vestlandet til Sverige. Noen utøvde en stille motstand ved skjult sabotasje. Flere franske enn sovjetiske ble arrestert av sikkerhetstjenesten for arbeidsnektelse. Noen sovjetiske tvangsarbeidere ble også tatt for tyveri, ingen franskmenn, men det er vanskelig å dra noen slutninger ut fra det. Sikkerhetstjenesten behandlet både sovjetiske og franske hardt da de overtrådte reglementet. Minst 161 av ca. 9 768 sovjetiske og franske tvangsarbeider som var i Norge 1943–1945 kom til sikkerhetstjenestens fangeleirer i Norge. 85 av dem var sovjetiske og 76 var franske. Straffens varighet var ofte på over et år, men det var få som fikk tidsavgrensede straffer. Det var mange som satt i fangeleirer når freden kom i 1945, og det er uvisst hvor lang deres dom var på. Det ser ikke ut til at rase betydde noe særlig for sikkerhetstjenesten, for både sovjetiske og franske fikk samme straff. Men de fikk litt ulik behandling i fangeleirene.

Hvilke aktører arbeidet for å bedre forholdene for de sovjetiske og de franske sivile tvangsarbeiderne i Norge? RK som øverste administrative instans for de sivile tvangsarbeiderne ser ikke ut til å ha anstrengt seg for å bedre forholdene for dem. Endringene for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne i Tyskland som skjedde i mars 1944, brukte de ni måneder på å innføre i Norge. Første kladd til nye forordninger ble først laget 26. oktober 1944. RK var aktive våren 1944 med å få tak i norsk-russiske tolker til å være leirledere i de nye leirene for sovjetiske tvangsarbeidere i Luftwaffe. De begrunnet det med at jo flere tyskere som kan tas ut fra ledelse, forvaltning og kjøkkenarbeid i leirer, jo mer tjente det den totale krigsinnsatsen. Rikskommissæren omtales til å være svært interessert i at de utenlandske arbeiderne skulle få et tilfredsstillende tilsyn, men dette var sent i krigen, i juli 1944. Dette gjelder nok mer de sosiale tiltak som hadde som mål å bedre arbeidsytelsen. I Hammerfest fikk også de kvinnelige tvangsarbeiderne mer mat, etter å ha gått til streik høsten 1942. Sikkerhetstjenesten grep ikke inn og løsningen ble faktisk at de fikk mer mat. I Tyskland førte slike streiker til blodsutgytelse, der var sikkerhetstjenesten nådeløs. Kanskje arbeidet på frostfiletfabrikkene var for viktig til at RK tok sjansen på problemer? Fisken gikk bl.a. rett til tyske soldater på Østfronten. Når det gjelder kvinner som ble gravide og dem som

hadde barn med seg, ble det foretatt en egen inspeksjon i de leirene i 1944. Det var kvinneavdelingene i både RK og Deutsche Arbeitsfront som utførte disse.

Aktørene på mellomnivået med for eksempel Nordag og Organisation Todt, ser ut til å ha gjort litt mer for de sovjetiske tvangsarbeiderne. I 1944 i Nordag fikk også de sovjetiske tvangsarbeiderne samme forpleiningssatser som franskmenn og nordmenn. Bedriftene på det laveste plan ser i liten grad ut fra det foreliggende arkivmaterialet til å engasjere seg for å forbedre tvangsarbeidernes situasjon. Det er langt fra en tvangsarbeiders klage til øverste myndighet. Kildene gir bare et eksempel fra et norsk byggefirma i Årdal som ønsket å høyne lønnen for de sovjetiske arbeiderne. De tyske firma var som oftest filialer av et firma i Tyskland og kunne ikke gjøre noe før hovedkontoret i Tyskland hadde uttalt seg. Etter som noen av sjefene for noen norske firma uttalte til retten etter krigen, var det alltid Nordag som ga sovjetiske og franske arbeidere til firmaene. Noen firma ville ikke ha utenlandske arbeidere, de var for eksempel ikke utdannet for det konkrete arbeidet. Sovjetiske arbeidere fikk i stor grad muligheten til å bli spesialarbeidere, dvs.. at de ble utdannet på et område og kunne få litt høyere lønn. Dette var initiert av de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter i Tyskland og det var utarbeidet egne forskrifter for utdanning av arbeiderne.

Noen som arbeidet for arbeidernes beste, var velferdsorganisasjonen Sol i Arbeid som fra september 1943 virket både for norske og utenlandske arbeidere i Norge. Men deres inspeksjoner i arbeidsleirene ser ikke ut til å ha ført til særlige endringer for sovjetiske eller franske tvangsarbeidere. Ifølge rapporter fra flere inspeksjoner i 1944, kom det ingen klager fra de sovjetiske tvangsarbeiderne. Sol i Arbeid hadde ikke så stor myndighet, de kunne bare henstille til RK og måtte ellers følge de gjeldende forordninger. Men der de kunne gjøre noe, på det sosiale plan, fikk de frihet fra RK. De sendte derfor ut store mengder sports- og spillmateriell til nordmenn og franskmenn, men de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne ser ikke ut til å ha fått noe. En kontaktmann ble ansatt bare for å bedre franskmennenes liv på arbeidet og på fritiden. Kontaktmannen i Norge sto under kontaktlederen i det franske generalkommissariat i Berlin. Det var en kontaktmann for franskmennene i Nordag, en for dem i Organisation Todt og en i "Deutsche Arbeitsfront". Kontaktmannen hadde en viss myndighet, men måtte anmode RK at de tok affære overfor bedrifter som førte en urimelig behandling av tvangsarbeidere.

I de nye forordningene av 31. desember 1944 fra rikskommissæren i Norge, står det at fra 1. januar 1945 får sovjetiske sivile tvangsarbeidere samme status som andre utlendinger i Norge. Det er i oppgaven undersøkt om dette stemmer og – til tross for lite materiale – ser det ut til å stemme. Men det kan ha tatt både en og to måneder å ordne med nye former for lønnstrekk, høyere forpleining og mer frihet. Siden de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne i 1945 var spredt rundt i små grupper i Norge, kan det ha vært vanskelig å gjennomføre alt på en korrekt måte. Det ser dessuten ut til at det ikke ble helt like ordninger som for andre utenlandske arbeidere. For eksempel fikk de sovjetiske tvangsarbeiderne mindre innsatspenger og bare seks dager ferie. Dette korresponderte med utviklingen i Tyskland, der det også tok lang tid før endringene ble satt ut i livet.

Kapittel 5. Konklusjon

Denne oppgaven er et pionerarbeid på forskningsområdet med de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge. Til tross for en vanskelig kildesituasjon, ble det mulig å belyse og besvare hovedproblemstillingen. I denne oppgaven har jeg vist at sovjetiske sivile tvangsarbeidere hadde det vanskelig i Norge. De hadde det vanskeligere enn franskmennene helt fra begynnelsen. Disse to nasjonaliteter hadde faktisk ulike grunnbetingelser lagt opp for dem før de ankom Norge. De tyske nasjonalsosialistiske myndigheter hadde planlagt behandlingen allerede i 1941–1942. Det skulle være økonomisk diskriminering i form av vanlig lønn, men med en høy avgift der mesteparten gikk til den tyske og norske stat. I tillegg ble sovjetiske sivile diskriminert i form av lavere forpleiningssatser enn andre utenlandske arbeidere. Frihetsbegrensningen var strengere for de sovjetiske enn de franske tvangsarbeiderne. Franskmennene gikk helt fritt, de sovjetiske var inngjerdet. Alt dette bekrefter oppgavens hypotese – at den nazistiske raseideologien var en avgjørende faktor i bruken av utenlandske tvangsarbeidere.

Under krigen skjedde en utvikling i arbeids- og levetilstandene for de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne. Deres status ble gradvis endret til det bedre, men det at de var slaver ble hele tiden brukt mot dem. Både i Tyskland og Norge tok det lang tid, og årsaken var ikke at de nasjonalsosialistiske myndigheter ble mer medmenneskelige og så at de hadde tatt feil i deres behandling av dem. Årsaken var at krigslykken hadde snudd. Tilbaketrekningen på Østfronten medførte at alle tyske menn måtte til fronten og nye arbeidere måtte inn på de tyske bedrifter. Både sovjetiske, franske og andre arbeidere fra hele Europa kom til Tyskland. De ble både tvangsendt og lokket med løfter om god lønn og andre goder. Bare det å ha et arbeid som ga lønn, var sjeldent for mange i Sovjetunionen i krigstid. Det utkrySTALLISerte seg to fronter i Tyskland. På den ene siden var ulike bedrifter, arbeiderorganisasjoner og arbeidsministeriet som ville ha bedre behandling for å få bedre ytelse. Fabrikkene kunne ikke bruke arbeidere som sultet og var syke. Sammen med disse sto Østministeriet som ville ha bedre behandling for å vinne befolkningen i øst over på tysk side, for å vinne krigen. Mot disse sto det tyske nasjonalsosialistiske partiet og sikkerhetstjenesten som var imot enhver lettelse av byrdene for sovjetiske sivile tvangsarbeidere. De mente at byrdene var der fordi sovjeterne var slaver, det skulle være slik fordi de var "Untermenschen". I mars 1944 kom nye forordninger for sovjetiske sivile tvangsarbeidere, som alle instanser skulle følge.

Forordningen sa at nå var det likhet mellom de sovjetiske og andre utenlandske arbeidere. Men det tok sju måneder før eksempelvis forpleiningen kom opp på samme nivå som de andre utenlandske arbeiderne i Tyskland.

Kildene vitner ikke om noen diskusjon om bedring av arbeids- og levetilstandene i Norge. Korrespondansen og diskusjonen i 1943 mellom for eksempel Reichskommissariat og Nordag går på praktiske ting. Korrespondanse fra slutten av 1944 og 1945, da endringene skjedde, er ikke funnet. Men de konkrete endringene i noen forhold, finnes. Organisation Todt og Nordag innførte lik forpleining for alle sine utenlandske og norske arbeidere (utenom tyske arbeidere) allerede i 1943 og 1944. Forpleiningen hadde veldig mye å si for om arbeideren klarte å arbeide og mer mat gjorde at han eller hun ble mer motstandsdyktig mot sykdom. Sannsynligvis var det behovet for arbeidskraft som førte til at Organisation Todt og Nordag endret sine forpleiningssatser. RK har da gått med på det, for å kunne fullføre byggeprosjektene. Nettopp Organisation Todts prosjekt med blant annet Nordlandsbanen og forsvaret av kysten mot en eventuell alliert invasjon, var blant Hitlers personlige favorittprosjekt. Nordags arbeid med å bygge aluminiumsfabrikkene var veldig viktig for Hermann Görings Luftwaffe og han hadde også makt og kontakter i førerens innerste krets. At disse to grupperingene klarte å gå på tvers av tankegangen om raseinndeling og gi like rasjoner til alle nasjonaliteter var ikke uvanlig. Det var heller ikke bare militær tankegang som styrte disse aktørene. Nordag var et selskap, en bedrift som hadde mål i det sivile liv. Resultater som må oppnås, for sivile tenker mer som i det sivile samfunnet. Direktøren i Nordag måtte oppfylle visse krav om ferdigstilling av bygg innen en bestemt dato. Klarte han ikke det, mistet han jobben. Da gjorde han alt for å utnytte de ressurser en hadde. Og en diskriminering med mindre mat til en veldig stor arbeidsgruppe på arbeidsplassen førte ikke til god arbeidsytelse. Hvordan kunne en endre på noe for de sovjetiske tvangsarbeiderne uten å forandre på hele systemet? Lønnen var bundet opp i systemet fra RK og Tyskland, så den var vanskeligere å øke. Forpleiningen var et nøkkelområde for å få bedre arbeidsytelse. Det førte altså til lik forpleining for alle nasjonaliteter under Nordag. I det militære var det lettere å opprettholde systemet med den dårlige behandlingen av sovjetiske krigsfanger – en adlød sine overordnede. En leirsjef kunne tenke at overordnede fikk ta ansvaret hvis noen døde av lave matrasjoner. Kanskje ble derfor heller ikke matrasjonene økt i Wehrmacht i Norge, men de steg i Organisation Todt, spesielt etter mange dødsfall for sovjetiske krigsfanger i 1942–1943 i Norge. Byggeledelsen i Organisation Todt sto ansvarlig både overfor sivile og militære myndigheter. De hadde også strenge krav til ferdigstilling og måtte derfor oppfylle målene,

med alle tilgjengelige midler. Å øke rasjonene til sovjetiske krigsfanger var nok også lettere for Organisation Todt enn for Wehrmacht. De kom også opp på nivået til andre utenlandske arbeidere, utenom tyskere.

Som jeg har vist i kapittel 4, med alle aspekter av arbeids- og leveforholdene, så var det mest av ulik behandling mellom sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere. For sovjeterne var det for eksempel urettferdig lønn, ikke-tidsavgrenset arbeidsforhold og ingen frihet. Det var først dårlig forpleining for de sovjetiske tvangsarbeiderne, før den etter hvert ble lik med de franske sivile tvangsarbeiderne. En del var likt hele tiden, som helsebehandling, like dårlig bekledning og lik behandling av sikkerhetstjenesten hvis en overtrådte reglene. Ikke før januar 1945 ble det nesten lik behandling på alle områder av arbeids- og leveforholdene. I punkt 2.1 presenterte jeg Spoerer og Fleischhackers oversikt over ulike nasjonaliteters diskriminering i Tyskland under andre verdenskrig. De sovjetiske sivile tvangsarbeiderne sto der under kategorien ”slave”. En kan si at de rykket opp et nivå, til å bli som andre europeiske tvangsarbeidere. Det er mye som tyder på at de sovjetiske sivile tvangsarbeiderne gikk fra å ha det relativt dårlig i Norge, til å få det relativt bra mot slutten av krigen. De fikk nesten samme status og behandling som andre utenlandske arbeidere.

I Tyskland har det vært mange studier av sovjetiske sivile tvangsarbeidere, mest på det regionale og lokale plan. Det finnes få studier på det nasjonale plan. Mark Spoerer kom i 2001 ut med en bok som tok for seg utenlandske arbeidere i Tyskland under andre verdenskrig. Det virker som om funnene om norske forhold i denne oppgaven, samsvarer med forhold i Tyskland. Det var dårlige forhold i 1942–1943, før det ble bedre i 1944. Dette ser en også på innholdet i forordningene for sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Men at enkeltaktører som Nordag og Organisation Todt i Norge kunne øke forpleiningsrasjonene uten at andre fulgte etter, var nok uvanlig i Tyskland.

Jeg har ikke funnet alt kildematerialet som jeg ville ha trengt for å kunne belyse de sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidernes forhold i Norge. For eksempel er det ikke funnet korrespondanse fra høyeste hold i Norge om endret status for de sovjetiske sivile tvangsarbeidere. Det er funnet nok til å kunne belyse mange aspekter ved tvangsarbeidet. Tyske forskere har undersøkt en del i tyske arkiv, og jeg fant det ikke tilstrekkelig sannsynlig at jeg ville finne noe mer. Frostfiletfabrikkenes arkiv som britene beslagla i 1946 har ikke dukket opp i engelske arkiv. Jeg har forsøkt å gå rett til noen av de tyske firma som arbeidet i

Norge under krigen, men jeg fikk aldri noe svar på de henvendelser jeg gjorde. Etter hvert som resten av de tyske arkiv på Riksarkivet sorteres, kan en få mer informasjon om alle de ulike gruppene av tvangsarbeidere fra hele Europa. Videre studier av tvangsarbeidet i Norge bør inkludere flere nasjonaliteter, for eksempel tsjekkere, hollendere, belgiere og dansker og sammenligne disse med norske og tyske arbeidere. Alle gruppene var det en god del av i Norge, og det finnes spredt materiale om alle. Blant disse var det både frie og tvangssendte og det kan være interessant å undersøke hvilke nasjonaliteter som fikk særstatus av de tyske nasjonalsosialistiske myndigheter og hvorfor de fikk det. Videre studier bør også undersøke de kvinnelige tvangsarbeiderne av ulik nasjonalitet og deres status under nasjonalsosialismen i Norge.

Kilder og litteratur

1 Kilder

1.1 Utrykte kilder

Tyskland

Bundesarchiv/Militärarchiv, Freiburg
RW 6/452
RW 39/191

Sverige

Landsarkivet i Uppsala. Landsfogden i Kopparbergs län. Ang. utlänningar som kommit över gränsen 1944–1945. E III: 2.

Bergen Byarkiv

Lyster Sanatorium. L-nr. 12217-12386.

Nasjonalbiblioteket i Oslo

Landesgruppe der NSDAP. Die Deutsche Arbeitsfront 1942–1945.

Norges Hjemmefrontmuseum

NHM 198. FA6-2649. 0041. 04. 2649 – 75037. Kriegstagebuch (Geb.) AOK 20.
01.05 1945-31.05 1945. Mikrofilm.
FO II 7.4. 0003.06. HMP. 017-020. SS- og SD-arkiver.

Riksarkivet

Allied Land Forces Norway. Final report 14.12.1945
Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Diverse. Pk. 3.
BdS und des SD. KdS und des SD-lager Falstad. Gef.kartotek. 12. Utenl. fanger.
Deutscher Oberbefehlshaber Norwegen 1945–1946. Eske 8.
Documents Section. 1148-1184 og Eske 49. 5325/45.
Krigsgravtjenesten. Eske 5, 31, 41 og 52
Landssvik-saker. Bodø Politikammer. Anr. 474/45.
Oslo Politikammer. Dom 3410. F-S.
Oslo Politikammer. Forelegg 7977. F.T
Gudbrandsdal Politikammer. Anr. 4526, P.M., Anr. 4527, O.S. og Anr. 4614, J.K.
Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø 1945. Eske 3.
Nordag A/S. F-Techn. Bau.. Eske 6, 9 og 12.
Organisation Todt. E1d- Zivile Deutsche Bauvorhaben 1942–1945. Eske 15.
E3e – Einsatz von Ausländern, Häftlinge und Kriegsgef. 1942-1945. Eske 12.
E3f-Transport- und Nachschubangelegenheiten, 1942–1944. Eske 19.
E3i-Kartei. Zivile Norwegische Bauvorhaben 1944-1945. Eske 32 og 34.
E1m-51. Verordnungs- und Mitteilungsblätter. Sammlung 1940–1945. E. 47.
Einsatzkartei für Firmenangehörige, eskene 40-42 og sovjetiske personer.
Uordnet arkiv. Sparkarte.
Riksadvokatens krigsforbryterarkiv 1944-49. Eske 34.
Rikshospitalet. Kvinneklinikken 1941-60. F-journaler-protokoller.
Reichskommissariat. Hauptabteilung Volkswirtschaft.
Abteilung Arbeit und Sozialwesen. Eskene 2, 23, 26, 55, 65, 67, 69, 75, 99, 112.

Abt. Binnenwirtschaft. Pakke 131.
Abteilung Ernährung und Landwirtschaft. Pakke 33.
Sol i Arbeid. Eske 12.

Statsarkivet i Bergen

Bergen kretsfengsel. Protokoller 1942-1945.
Lensmannen i Luster. 17.3. Justisprotokoll. 1942-50.
Lensmannen i Årdal. 17.3. Justisprotokoll. 1942-44.

Statsarkivet i Stavanger

Sauda kommune. Forsyningsnemnden. 137.
Lensmannen i Sandnes. Anmeldelser 1942-1945.

Statsarkivet i Tromsø

Troms Politikammer. 2374. Navneliste fangeleiren Tromsdalen.

Diverse

Informasjon på internett

1. Andreassen Dag K.

http://www.tekniskmuseum.no/no/forskning/artikler/firkantet_fisk1996/artikkel_firkantet_fisk.htm Tatt ut 25.02.2006. Artikkelen er basert på hovedfagsoppgaven "Kjøle- og fryseteknologi fra planer til industri". Universitetet i Bergen 1995.

2. Cere, François. Au nom et en hommage aux « Norvégiens ». Fra http://www.requis-deportes-sto.com/colloque/pages/page62_64.html. Tatt ut 05.12.2007.

3. Lebensborn-hjemmene i Norge.

<http://www.lebensbornnorway.org/lebehjem.htm#holm>

4. Norske nyheter. Fra Regjeringens informasjonskontor, London 1941-45. Fra <http://www.norgeslexi.com/krigshist/faktareg/1942.html#januar> Tatt ut 06.05.2008

5. Piat, Robert. Preface. <http://www.requis-deportes-sto.com/colloque/pages/preface.html>. Tatt ut 22.04.2008

Le Souvenir Francais arkiv ved Johan Forsmo, Bærum.

Privat eie. Dokument fra Lista 01.12.1944, postkort sendt fra sovjetiske sivile tvangsarbeidere på Frostfilet, Bodø 1944 og dokumenter angående fødte barn.

Salten museum. Tegninger fra Dmitrij, tvangsarbeider på Frostfilet, Bodø.

Statens Vegvesen. Fra arkiv på Hermannsverk.

Støre, Knut. Liste over østarbeidere på Frostfilet, Bodø og inf. om fanger i Bodø kretsfengsel.

Upublisert materiale

Beaubreuil, Pierre. Ceux de l'arctique ou Entre le cap Nord et Mourmansk les 183 Déportés plus septentrionaux. Bordeaux 1987.

Haugland, Magne. Kapittel 11 og 19. Do svidanija – På gjensyn. Sandnes 2008.

Sirof, Marcel. Sognefjord, Norge eller tvangsarbeider på 61 breddegrad. Erindringer.

Upublisert selvbiografi. Norsk oversettelse. 1997.

Steffenak, Einar Kristian. Russerfangene. Oslo 2008.

Brev

Tvangsarbeider i Saudasjøen:

Peter Fesenko, Ukraina, mars 2008
Ivan Gorbatjuk, Ukraina november 2001, mars og juni 2002
Ivan Karij, Ukraina, september 2001, januar og juni 2002
Mikhail Najdenik, Hviterussland, februar 2004
Aleksej Tsjaika, Ukraina, oktober 2001
Mikhail Vovk, Ukraina mars 2007

Tvangsarbeider i Årdal:

Anton Galitskij, Hviterussland, april 2000
Grigorij Gmirja, Ukraina, mai 2008. Var også på Trandum.
Valentina Kozlovskaja, Hviterussland, desember 2001 og intervju på telefon april 2002
Vasilij Kremets, Hviterussland, februar 2000
Viktor Ljubas, Ukraina, mars 2008
Vasilij Nelin, Ukraina, juli 2000
Vasylj Rudyk, oktober 2000 og til Årdal sogelag mars 2001
Sevastjan Shemet, Hviterussland, mars 2000
Dmitrij Sobka, Ukraina, mars 2008

Tvangsarbeider i Bodø:

Aleksej Kuzmuk, Ukraina, februar 2008
Marfa Stepina, Russland, mars 2008

Tvangsarbeider i Hokksund:

Anna Panasiuk, Ukraina, desember 2001

Tvangsarbeider i Hammerfest:

Anastasia Mikhalko, Russland, mars 2008

Tvangsarbeider i Kirkenes:

Aleksandr Makhatskij, februar 2008

Tvangsarbeider på Knaben:

Dmitrij Bugajtsjenko, Ukraina, april og oktober 2007
Peter Borisenko, Ukraina, april 2007

Tvangsarbeider på Årsvoll ved Sandnes:

Jevdokia Kravtsova, Russland, mars 2008

Brev fra andre kilder:

Fra Årdal sogelag:
Mychajlo Harkavenko, Ukraina, desember 2001
Mykola Korsun, Ukraina, februar 2001
Vasylj Rudyk, Ukraina, desember 2001
Fra Randi Fjerdingsstad Lien:
Ivan Metlitskij, Ukraina. Var i Årdal
Fra Harald Sødal:
Grigorij Jerimanov, Ukraina høsten 2007. Var i Årdal

Intervjuer

Elvira Ekholdt, Sauda juni 2001
Hanna Anny Koljada Evensen, brev juni 2006 og intervju mars 2008
Fredrik Johan Wessel Fredriksen, Saudasjøen, juni 2001
Harald Hansen. Bodø under okkupasjonen del 3. Knut Kosmo er intervjuer. Dvd.
Samtale med Arnulf Hatlem, Årdal, april 2008

Bertha og Svein Hoftun, Saudasjøen, juni 2001
Anne Brose Karlsen, Sauda, juni 2001
Jacques Labourée, Oslo juni 2007.
Ole Didrik Lærum, Voss, e-post april 2008
Olav Mørkve, Myrkdalen, september 2001
Gunnar Saua, Saudasjøen, juni 2001
Ingolf Saua, Saudasjøen, juni 2001
Fjodor Valentik, Bergen mai 2000
Mikhail Zelenkovskij, Odda, september 2003
Samtale med Audun Aabø, Sauda juni 2001 og april 2008
Arnt Årsvoll, Årsvoll, mai 2002 og september 2007

1.2 Trykte kilder

Tidsskrift og årbøker

Abadie-Maumert, François og Forsmo, Johan. Fransk krigsminne i Susendal og Hattfjelldal. I: *Far etter fedrane 1988*. S. 41-45.

Andreassen, Dag K. Firkantet fisk. Kjøle- og fryseteknologi blir fiskeindustri. Fra Volund, årbok for Norsk Teknisk Museum 1996.

Braseth, Ann-Chatrin og Lund, Astrid B. Sendt til fiendens leir- i Bodø. I: *Årbok for Bodø 1991*. Side 71-76.

Denkiewicz-Szczepaniak, Emilia. I: *Historisk tidsskrift 2/1997*. Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig.

Finstad, Bjørn-Petter. Hanna Anny fra Ukraina- en pionér fra fiskeindustrien i Nord-Norge. I: Gerrard, Siri og Balsvik Randi R.(red.) *Globale kyster*. Kvinnforsk, Universitetet i Tromsø 1999. S. 36-44.

Forordningstidend for de besatte norske områder. Forordning om arbeidsbetingelsene i Norge vedrørende arbeidere fra østområdene. Fra Forordningstidend for de besatte norske områder nr. 9-1942 og Annen forordning om betingelser for østarbeidernes innsats i Norge nr. 1-1945. Fra <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=verord> Tatt ut 09.12.2006.

Hægebostad sogelag årsskrift 1998. S. 26-27.

Kjeldstadli, Knut: "Nytten av å sammenlikne", i *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 1988, s. 435-448.

Nytt fra Soyjet-samveldet. Tidsskrift for den sovjetiske ambassade i Norge. Nr.10, 16.11.46.

Reichsgesetzblatt Teil I, 1943, S.181ff. Verordnung des Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz zur Durchführung und Änderung der Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter, vom 05.04.1943. Reichsgesetzblatt Teil I, 1944, S. 68. Verordnung über die Einsatzbedingungen der Ostarbeiter, vom 25.03.1944.

Rødder, Sverre. "Den vinteren "Austri" ble senket i Sunnhordland. I: *Årbok for Sunnhordland folkemuseum og sogelag 1985*. S. 114-123

Sogeskrift for Eiken 1985. S. 46-54.

Spoerer, Mark og Fleischhacker, Jochen. Forced laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers and Survivors. I *Journal of Interdisciplinary History – Vol. 33, Nr 2. Autumn 2002*. S. 169-204.

Undheim, Magnar. Øvre Sirdal under krigen 1995.

Zemskov, Viktor. Repatrieringen av sovjetiske borgere og deres videre skjebne 1944-1956. I *Sosiologissiji isledovanja* nr. 6.1995.

Årdal før og no. Blad utgitt av Årdal sogelag. Nr. 1-1994 til nr. 27-2007.

Årsskrift for Sauda sogelag 1983, 1989, 1990, 1991, 1992, 2000, og 2006.

Aviser

Dagen 19.07.1945

Fædrelandsvennen 12.06.1945

Rana blad 09.06.2005

Ryfylke 19.06.1990

2. Litteratur

- Amdam, Rolv Petter, Gjestland, Dag og Andreas, Andreas (red). Årdal: verket og bygda 1947-1997. Oslo 1997.
- Andersen, Ketil Gjølme. Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905-45. Oslo 2005.
- Bohn, Robert. Reichskommissariat Norwegen. "Nationalsozialistische Neuordnung" und Kriegswirtschaft. München 2000.
- Bories-Sawala, Helga. Franzosen im "Reichseinsatz". Erfahrungen und erinnerungen von Kriegsgefangenen und Zivilarbeitern. Frankfurt Am Main 1996.
- Brattland, Sigurd. Fra industristed til ødemark. Glimt fra Rendalsviks historie. Meløy historielag 1994.
- Christophersen, Egil. Vestfold i krig. Tønsberg 1989.
- Colombet, Georges. Les Galères du nazisme. Bordeaux 1988
- Farup, Else. Trekk fra Glomfjords historie. Meløy 1977.
- Finstad, Bjørn-Petter. Fiskerinæringen under okkupasjonen. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø våren 1993.
- Giertsen, Børre. Norsk fangeleksikon: Grinifangene. Oslo 1946.
- Gilbert, Martin. The Routledge Atlas of Russian history. 3rd ed. London 2002.
- Hagen, Ingerid. Norsk Hydros deltagelse i de tyske lettmetallplanene, 1940-1943 : motiver og etterkrigsreaksjoner. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1996.
- Herbert, Ulrich. Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor in Germany under the third reich. Engelsk overs. av "Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches" 1985. Camb.1997.
- Hjeltnes, Guri. (red.) Norge i krig bind 5. Hverdagsliv. Oslo 1986.
- Jacobsen, Alf R. Iskyss. Første utgave 1991. Nytt tillegg. Oslo 2005.
- Jureit, Ulrike, Reemtsma, Jan Philipp og Mommsen, Hans ... et al. (Hg.) Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944. Hamburger Institut für Sozialforschung. Hamburg 2002.
- Kahle, Hans-Jürgen. Verschleppt nach Cuxhaven. Cuxhaven 1995.
- Kjeldstadli, Knut. Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget. Oslo 1999.
- Klussmann, Jan. Zwangsarbeit in der Kriegsmarinestadt Kiel 1939-1945. Kiel 2004.
- Knabens historie. Bind 4. Knaben II. I berget det blå. Knaben 2007.
- Koch, Birgit. De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941-1945. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Oslo 1988.
- Küppers, Hans og Bannier, Rudolf. Einsatzbedingungen der Ostarbeiter. Berlin 1943.
- Lange, August og Schreiner, Johan.(red) Griniboken bind II. Oslo 1947.
- Melsom, Odd. Nasjonal Samling og Fagorganisasjonen. INO. Oslo 1977.
- Mladenović, Ljubo. Pod šifrom viking: život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942-45: studijsko,dokumentarna monografija. Beograd 1991.
- Nordag A/S: teknisk-økonomisk utredning. Oslo 1945.
- Nøkleby, Berit (red.) Norge i krig. Bind 2-Nyordning. Oslo 1985

- Om landssvikoppjøret : innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget: utvalget oppnevnt 22. desember 1955, innstilling avgitt 11. januar 1962. Oslo.
- Polian, Pavel. Deportiert nach Hause : sowjetische Kriegsgefangene im "Dritten Reich" und ihre Repatriierung. Oldenburg 2001.
- Polian, Pavel. Zertvy dvuch diktatur. Ostarbajtery i voennoplennye v tret'em rejche i ich repatriacija 1996. Moskva 2002.
- Pryser, Tore. Arbeiderbevegelsen og Nasjonal Samling. Om venstrestrømninger i Quislings parti. Oslo 1991.
- Richardsen, Helge. Nord-norsk fiskeindustri : erindringer og tanker. Tromsø 1984.
- Rui, Sonja Bratteteig, Andersen, Tom K., Holme og Dag Wilhelm: Yara: årene og menneskene: historien om Yaras gjødselvirksomhet på Herøya, og om menneskene der: 1928-2005. Porsgrunn 2005.
- Sauda sogelag. A/S Nordag i Saudasjøen 1941-1945. Eit biletheft. Sauda 1995.
- Schwarze, Gisela. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre kinder im Zweiten Weltkrieg. Essen 1997.
- Seidler, Franz. Die Organisation Todt: Bauen für Staat und Wehrmacht 1938-1945. Koblenz 1987.
- Slettan, Dagfinn. Minner og kulturhistorie. Teoretiske perspektiver. Skriftserie fra Historisk institutt. Nr. 4-1994. Universitetet i Trondheim.
- Soleim, Marianne Neerland. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941-1945 : antall, organisering og repatriering. Doktorgradsavhandling Tromsø 2004.
- Spoerer, Mark. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz : ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945. Stuttgart 2001.
- Sødal, Harald. Bare én vendte tilbake. Russiske krigsfanger på Sørlandet. Kristiansand 2006.
- Sørensen, Øystein. Solkors og solidaritet : høyreautoritær samfunnstenkning i Norge ca. 1930-1945. Oslo 1991.
- Thompson, Paul. The voice of the past : oral history. 2nd ed. Oxford 1988.
- Ugelvik Larsen, Stein (red.). I krigens kjølvann : nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid. Oslo 1999.
- Ugelvik Larsen, Stein, Sandberg, Beatrice og Dahm, Volker. Meldungen aus Norwegen 1940-1945 : die geheimen Lageberichte des Befehlhabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen. Texte und Materialien zur Zeitgeschichte/herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte b. 6. Oldenburg 2008.
- Ulateig, Egil. Hjem til Stalin. Oslo 1985.
- Ulstein, Ragnar. Svensketrafikken. Bind 2. Flyktningar til Sverige 1943-45. 1975.
- Urban, Thomas. Überleben und Sterben von Zwangsarbeitern im Ruhrbergbau. Münster 2002.
- Ve, Søren. Bygdebok for Årdal. Årdal 1971.
- Vittori, Jean-Pierre. Eux, Les S.T.O. Paris 1982.
- Wara, Kalle. Nordpå: Okkupasjonsminner fra Kirkenes-traktene. Oslo 1984.
- Werth, Alexander. Russia at war. 1941-1945. London 1964.
- Zielinski, Bernd. Staatskollaboration. Vichy und der Arbeitskräfteinsatz im Dritten Reich. Münster 1995.
- Ødegaard, Øyvind. Kampen om vannkraften. Tyske planer og norske reaksjoner 1940-1945. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo våren 1992.